

કલ્પ સુભાષી

આત્મનિરીક્ષણ

સંકલન

અશોક મેઘાણી

(ફક્ત On-line વાંચવા માટે. Download ન કરવા વિનંતિ છે.)

નોંધ

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આત્મકથા લખી નથી. એ વિષય પરના એમના વિચાર એમણે આ પ્રમાણે દર્શાવેલા :

“મારી જીવનસ્મૃતિ લખું તો parody જેવું બને. જીવનનું ઘણું ઘણું સ્મરવાને બદલે વીસરવા યોગ્ય હોય છે. નબળાં જીવનતત્ત્વોને હિંમતભેર તેમ જ આત્મશ્રદ્ધાભેર મૂકવાની શર્તને આત્મસ્મૃતિનું સાહિત્ય અવલ દરજ્જે માગી લ્યે છે. એમાં 99.9[%] પાલવે નહિ. પૂરા સો ટકા ખપે. જીવનકથા લખવાની મારી હામ નથી. એવી છેડતી સાંખી લેવા આત્મજીવન તૈયાર નથી.”

આત્મકથા ન લખવાની આમ દર્શાવેલી ઈચ્છા છતાં એમનાં લખાણો અને પત્રોમાં પોતાના જીવન વિશેનાં છૂટાંછવાયાં ઉલ્લેખો અને આત્મનિરીક્ષણ ઘણાં જોવાં મળે છે. એ બધાંનું બૃહદ્ સંકલન હિમાંશી શેલત અને વિનોદ મેઘાણી સંપાદિત ‘અંતર-છબિ’માં મળશે. મેઘાણીના જીવન વિશે વિસ્તારથી જાણવામાં રસ ધરાવતાં વાચકોને માટે ‘અંતર-છબિ’ એક ઉત્તમ ગ્રંથ બની રહે છે. એ વાંચનારાંને એથી વધારે માહિતી બીજે ક્યાંયથી મળવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે.

મેઘાણીનાં એવાં લખાણોમાંથી ચૂંટી-ટૂંકાવીને એક નાનકડું, ઈન્ટરનેટ પર વાંચી શકાય એવું, આત્મકથાલક્ષી સંકલન આપવાનો આ પુસ્તિકાનો ઉદ્દેશ છે. ‘અંતર-છબિ’નો આ સંક્ષેપ નથી. મૂળ પત્રો અને લખાણોની વિપુલ સામગ્રીને આધારે એક નાનકડું સંકલન તૈયાર કરવાનો આ સ્વતંત્ર પ્રયાસ છે. ‘એમના જ શબ્દોમાં’ મૂકવાના આગ્રહને લીધે એમના જીવનના શરૂઆતના તબક્કાઓ વિષેની માહિતી બહુ જ ઓછી આ સંકલનમાં મળે છે.

સંક્ષેપવામાં મૂળ લખાણોમાંનાં શબ્દો અને આખાં વાક્યોને રદ કરવા, ક્યાંક કમ-બદલી અને જોડણીફેર કરવા સિવાય બીજી કોઈ જ છૂટછાટ લીધી નથી. જરૂર લાગી ત્યાં સંદર્ભ આપવા માટે ચોખંડા કૌંસામાં વધારાની માહિતી મૂકી છે. ઘણાં પત્રો-લખાણોમાં લેખકે વાપરેલ વર્તમાનકાળ આ સંકલનમાં એમ ને એમ જ રાખ્યો છે. મેઘાણીના જીવનની સંક્ષિપ્ત તવારીખ અને એમનાં પુસ્તકોનો કમવાર પ્રકાશન-ઈતિહાસ પણ એમની લેખન-કારકિર્દી પર પ્રકાશ ફેંકે એ માન્યતાથી આ સંકલનના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યાં છે.

આ સંકલન ઝીણવટથી જોઈ જઈને સૂચનો આપવા બદલ મહેન્દ્ર મેઘાણી, જયંત મેઘાણી અને અશોક વિદ્યાસનો હું ઋણી છું.

જેમને બહુ જ વહેલા ખોયા એ વહાલસોયા પિતાની તો મુખરેખાનો પણ મને અણસાર નથી. આ અને બીજાં સંકલનો મારફત એમની જે ઓળખાણ મળે છે એ મને પડેલી ખોટની વધારે તીવ્ર પ્રતીતિ કરાવે છે.

અશોક મેઘાણી

આત્મનિરીક્ષણ

[જન્મ : ચોટીલા, 28 ઓગસ્ટ, 1896]

મારા વડવાઓનું વતન બગસરા. એક દિવસ ગરકાંઠાનું ગામડું લેખાતું. આજે તો ગીર જંગલ કપાતું કપાતું ત્યાંથી ઘણું દૂર ગયું છે.

હું પહાડનું બાળક છું. મારું જન્મસ્થાન છે કંકુવરણી પાંચાળ ભોમનું કલેજું ચોટીલા. ચામુંડી માતાના ચોટીલા ડુંગરની લગભગ તળેટીમાં એજન્સી પોલીસના એ વેળાના અઘોર-વાસ લેખાતા થાણામાં મારો જન્મ થયેલો. બચપણમાં મને તેડીને એ ડુંગરની આસપાસ ફેરવતા. મારી માતા ઘણા જ મધુર કંઠથી રાસડા ગાઈ સંભળાવતાં. દળતાં દળતાં એ ગાતાં તેના પડઘા મને સ્પષ્ટ સ્મરણ ન હોવા છતાં સંભળાય છે.

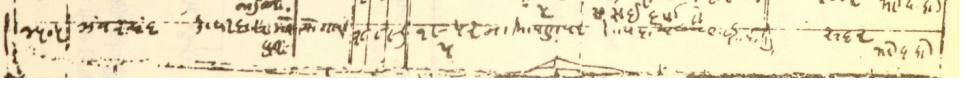
[પિતા : કાળીદાસ, માતા : ધોળી]

પાંચાળનું ધાવણ તો હું સવા મહિનો જ પી શક્યો; પિતાની બદલી થઈ ગઈ. તો યે પહાડના સંસ્કાર થોડા થોડા સતત પોષાતા રહ્યા કારણ કે મારા પિતા પોલીસના એક નાના અમલદાર, એટલે થાણે થાણે બદલીઓ થતી, ને લગભગ એ તમામ થાણાં — ચોક ને દાઠા, ચમારડી ને લાખાપાદર — કાં ગીરમાં, કાં પહાડમાં, ભયંકર નદીનેરાંવાળી વંકી ને વિકરાળ જગ્યાઓ ઉપર સ્થપાયેલાં. હથિયારો, ઘોડેસવારી,

ગામડાંના પ્રવાસો, કુદરતની ભયાનકતા ને રમ્યતા, એકાંત, ગ્રામજનતા વગેરે સાથે હું એ રીતે પરિચયમાં આવેલો.

* * *

બેથી આઠ વર્ષનો હું રાજકોટમાં થયેલો. રાજકોટ મારી બાલ્યાવસ્થાની લીલાભૂમિ છે. શ્રીફળ લઈને સદરની તાલુકા સ્કૂલે હું ભણવા બેઠેલો. રાજકોટ જાણે મારી જન્મભૂમિ હતી કેમ કે રાજકોટની પૂર્વેનું એક પણ સ્મરણ છે નહિ. સમજણા જીવનનું પ્રથમ પ્રભાત રાજકોટમાં પડ્યું.

[રાજકોટની સદર તાલુકાશાળામાં બેસાડ્યા ત્યારની રજિસ્ટરમાં નોંધ: જન્મતારીખ
૨૮-ઓગસ્ટ-૯૬]

સદરની પોલીસલાઇનમાં એક છોડે બે ઓરડાના ઘરમાં પંદર રૂપિયા [પગાર] પર દસ માણસોનું કુટુંબ રહેતું હતું. ઘણું ઘણું યાદ આવે છે: મરી ગયેલાં ભાઈ-બહેનો, કૌટુંબિક દુઃખ પામેલા દાદા અને મોટા ભાઈઓ, સોળ શેરની બંદૂકડી ઉપાડી પરેડમાં જતા, દૂર-દૂરને નાકે રાત્રે રોનો ફરતા, આગો ઓલાવવા બળતી ઇમારતો ઉપર ચડતા, સિપાહીગીરી કરતા મારા પિતા, તેમના સાથીઓ, તેમના દ્વેષીઓ અને સંકડામણોમાંથી તેમને ઉગારી લેતા ગોરા સૂટર-સાહેબ (William L.B. Souter (1865-1945); later, Inspector General of Police, Bombay) યાદ આવે છે.

સૂટર-સાહેબ! મારી બાલ્યાવસ્થાનું એ એક પ્રિય સ્મરણ... મારા પિતા મને સાંભરશે ત્યાં સુધી મને સૂટર નહિ વિસરાય. એજન્સી પોલીસનો કડપ, દમામ, એની શિસ્ત, અને ખૂની કાઠિયાવાડી ચમરબંધીઓને પણ ધૂળ ચાટતા કરવાની ખુમારી પાનાર સૂટર સાહેબ!

સૂટરની વિદાય : પોલીસની ટી-પાર્ટી : એક પછી એક નિરક્ષર પોલીસ પાસે
સૂટરે કવિતા ગવરાવી : કોઈએ ગાયું ‘છજાં જાળિયાં’ ને કોઈએ ગાયું ‘ભેખ રે ઉતારો’!
મને યાદ છે છ વર્ષની વયની એ કૂણી સ્મૃતિ.

[1936માં] એ તમામ વાતાવરણથી હું જ્યારે ‘સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી’ની
કથા દોરી રહ્યો હતો, સૂટર-સાહેબની સ્મૃતિઓમાંથી એક પ્રિય પાત્ર ખડું કરી રહ્યો હતો,
ત્યારે મને ખબર નહોતી કે સૂટર જીવતા છે. સ્વપ્ન પણ નહોતું કે બુઢ્ઢી પાંપણોના
નેત્રભાર પર છાજલી કરીને જૂના અવશેષોની ઝાંખી કરવા સૂટર કાઠિયાવાડમાં આવી
ચડશે.

કોનોટ-હોલ! [બ્રિટિશ] સલ્તનતની સત્તાનું આ સૌરાષ્ટ્રી પ્રતિષ્ઠા-મંદિર જ્યાં
સાવજ સરીખા કંઈક મહારાજા-મહારાણાઓના ટાંટિયા ધ્રૂજ્યા હશે, બોલવા જતાં
ગેંગેકેકે થયું હશે. આંહીં દબદબાભર્યાં રાજવી દરબારો ભરાતા. મુંબઈનો ગવર્નર
આંહીં આવતો. [એની] સવારીઓ બતાવવા શિક્ષકો અમને નિશાળમાંથી બારોબાર લઈ
જતા. અમે તાળીઓ પાડી હશે, ગવર્નરોનાં શોભાશણગારો પણ બન્યા હશે, પણ મને
મીઠામાં મીઠું સ્મરણ છે મીઠાઈના પડાનું.

આ કોનોટ-હોલમાં મોટી તસવીરોમાં બેઠેલા અડીખમ ઠાકોરો જે દરબારમાં
બકરી જેવા ગરીબ બનીને તાબેદારીની વિધિ ભજવતા હશે, તે દરબાર કેવો જોવા
જેવો હશે! એ તો ન જોઈ શકાયું, પણ મારું બાળમન બહુ હરખાતું કે અમુક ઠાકોર-
સાહેબ એક મિનિટ મોડા પડતાં તેમની ચાર કે છ ઘોડાળી ગાડીને એક અદના એજન્સી-
પોલીસે જ્યુબિલી બાગના દરવાજા બહાર રોકી પાડેલી. ફલાણાએ ફલાણાની પટકી
પાડી, એ વાત જ બાલમાનસ માટે પૂરતી આકર્ષક બની જતી હશે. માતાપિતા કે મોટેરા
ભાઈઓ-બહેનો રોજ ઊઠીને નાના બાળકની પટકી પાડતાં હોય છે તેના જખમના
વૈરની લાગણીને બાળક આ રીતે, પારકાના તેજોવધના બનાવોથી, તૃપ્ત કરતું હશે.

મને યાદ આવે છે ગીરનાકા પરનું એ લાખાપાદર આઉટપોસ્ટ. આ સંસ્કારહીન અને કોઈએ નહિ ઘડેલા શૈશવનું એ પ્રકૃતિ-પારણું હતું. રેલવે તો તે કાળે ત્રીસ માઈલ વેગળી, શાકપાંદડું જ્યાં સોગંદ ખાવાય ન જડે, પાણી જ્યાં ગીર-ઝાડવાંનાં ઝેરી મૂળિયાં ગળેલાં પીવા મળે, વસ્તી જ્યાં કાઠિયાઈ છોતાં બની ગયેલી, દોષિત નોકરને સજારૂપે મોકલવા વપરાતા એવા લાખાપાદર થાણાનું આકર્ષણ મારાં બાળચક્ષુઓમાં ઊલટા જ પ્રકારનું હતું.

અગિયાર વર્ષના બાળકને જેણે માવતરથી ઉતરડીને વીસ માઈલ વેગળો અભ્યાસ માટે ફગાવી દીધો હતો, પારકા ઘરનાં ટુકડો રોટલા અને છાલિયું પણ નહિ એટલી છાશનો ઓશિયાળો કરી મૂક્યો હતો... તે જ આ લાખાપાદર થાણું એ પરઘરાવલંબી બાળકને માંદગીના કે લાંબી-ટૂંકી રજાના દહાડા આવતાં ગાય વાછરુને ખેંચે તેમ ખેંચતું.

પાણીના પ્રવાહની વચ્ચે આવતાં કદી બેસી જનારા ટકુ પર – અગર ઊઠતાં તેમ જ બેસતાં અસવારના શિશુ-શરીરને શીર્ષાસનની તાલીમ આપતા ઉસ્તાદ સરીખા અઢાર-વંકા ઊંટની પીઠ પર – બેસીને આ પરજીવી બાળક એક પછી એક ગામડાં પાર કરીને આવતો... ત્યાં તો આઘેરી ધરતી પર ઘટાદાર વૃક્ષોની હરિયાળીના એક વિસ્તીર્ણ કૂંડાળાની વચ્ચે સૂકા જમીન-ટુકડા પર ઊભેલાં થોડાંક ચૂનાબંધ ખોરડાં દેખાય, શેલ નદીના જળઘુઘવાટ સંભળાય, ઊંટ કે ઘોડું લગભગ ઊંધે માથે ઊતરે એવા એ નદી પાર કરવાના ઊંટવઢ આરામાં પગ મહામહેનતે પેંગડામાં રહે અને કંઈક ઊંટિયાઓને લપસાવી ભાંગી નાખનારી એ શેલ ભયંકર છતાં રમ્ય ભાસે.

એ પહાડ-ભેદંતી નદીઓના ઊંડા ધરા ને એ ડુંગરની એકાંત ખોપો મારાં બાળપણનાં સંગી હતાં. નદીની ભેખડ પરના અમારા નિવાસોની નાની બારીઓમાં થઈને

‘હૂહૂ! હૂહૂ!’ ભૂતનાદ કરતા પવન-સૂસવાટાએ મારી નીંદરું ઉડાવી દઈને પહાડોના સંદેશા સંભળાવ્યા છે. ફાગણી પુનેમના હુતાશણીના ભડકા ફરતા ગોવાળીડા જુવાનો — અરે, ઘરડાખખ ખેડુદુહાગીરો પણ — સામસામા દુહાસંગ્રામ માંડતા તેનો હું બાલભોક્તા હતો. પહાડનો હું બાળજીવડો, પહાડનાં ટેટાર્દીબરું અને ગુંદાં-મેવાની માફક જ પહાડની પેદાશરૂપ આ દુહાસોરઠાવાળી કવિતાનો પણ રસિયો હતો. તે પછી તો [એ રસ સક્રિય રીતે સજીવન થતાં] ઘણાં વર્ષનો ગાળો પડ્યો ... અને ભીતરની ભોંયમાં જૂનાં રસનાં ઝરણાં વહ્યાં કરતા હશે તેની જાણ પણ ક્યાં હતી?

વેકેશન ખૂટી જતાં ફરી પાછા ઘોડી કે ઊંટ પર લપસણી-બિહામણી તો યે શિશુહૃદય-સોહામણી શેલને સામે પાર [પહોંચીને], સપાટ ખૂમચા જેવી ભોમકા પર વહેતું વાહન, પાછળ ફરી-ફરીને કેટલીયે વાર નિહાળેલાં એ ચૂનાબંધ ખોરડાં, ફરી પાછાં માર્ગે આવતાં રંક અને રોટીવિહોણાં એ ગામડાં, ત્યાં ભેટતી અને છાનો દિલાસો દેતી પહોળા પટવાળી, સુજલા-સુફલા સોરઠી શેત્રુંજી. ઊતરીને ખોબે ખોબે પાણી પીતો, પગ ઝબોળીને ટાબે થતો... ને સાંજે તો શરૂ થઈ જતી પારકા ટૂંબા ખાઈને રોટલો પામતી ઓશિયાળી વિદ્યાર્થી-અવસ્થા.

રે! પાયામાં જોઉં તો કશો જ નક્કર કુલસંસ્કાર, નગરસંસ્કાર, રક્તસંસ્કાર, ધર્મસંસ્કાર નથી જડતો. જડે છે આ શેત્રુંજી, સાતલ્લી અને શેલ સમી નદીઓનાં નીર-સમીરણ મારફતનાં થોડાં નિસર્ગ-લાલન; પણ આ માનવજીવન એટલેથી થોડું ઘાટમાં આવે છે? બહુ બહુ અણઘડ્યું રહી ગયું. મોટો દુર્મેળ મચી ગયો.

આજ સાંભરે છે એ શૈશવના નિસર્ગાશ્રયો એ કારણે કે શિશુકાળની નધણિયાતી, લાલનવિહોણી અને ગૃહકલહથી મૂંગી મૂરઝાતી લાગણીઓને કોમલ શીતળ સ્પર્શ કેવળ આ ગીરપ્રકૃતિ પાસેથી જ મળતો.

[1912માં અમરેલીથી મેટ્રિક, 1913માં ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં જોડાયા.]

બી.એ.માં ભણતો હતો ત્યાર વેળાનું આ લાખાપાદર રાત્રિ ને દિવસ
 બહારવટિયા રામ વાળાને ભણકારે ધૂજતું હતું. હું મારાં થોથાં વાંચવામાં પડ્યો હતો
 ત્યારે બેઠી દડીના અને એકવડિયા છતાં કસાયેલ બદનના પિતા બહારવટિયા સામેના
 બંદોબસ્ત નિમિત્તે ઘોડાની પીઠ પર ભટકતા હતા. બાપુ ઘેરે આવે ત્યારે જ એમને
 જીવતા જાણી એમની ઊંચે શ્વાસે સાંભળેલી ‘આજ તો રામ વાળો [બહારવટિયો] મળ્યા
 હતા’વાળી વાતો... 1914-1915નાં વર્ષો યાદ આવે છે.

* * *

[નૂતન વર્ષ: 1916]

‘અરે ઘેલા, ભોળા,’ કહી સહુ જનો મશ્કરી કરે,
 ‘નથી શું જાણ્યું કે નવ વરસ આજે શરૂ થશે?’
 પડ્યા શબ્દો કાને, અરર! વદતાં કંપ વછૂટે.
 ગયાં ચાલ્યાં રે શું! મુજ જીવનનાં વીસ વરસો!
 પ્રભાતો કે આવાં, ઝળહળ પ્રકાશી વહી ગયાં
 છતાં મ્હારાં નેત્રો ક્યમ નવ, અરે! જાગૃત થયાં?

ભણતરકાળ ચાલતો હતો. કલાપી પંથની કવિતાઓનો નશો હજુ ઊતર્યો
 નહોતો. સુખી ઊર્મિઓને પણ અતૃપ્તિનાં ખંજરો લગાવી દુઃખનું ખૂન ટપકાવવાનો એક
 શોખ હતો.

1916: લાંબા સમયનો પરિચય પરિચિતની પ્રિયકરતા વધારતો નથી, લૂંટી જાય
 છે. લાખાપાદરનાં અરણ્ય હવે આત્માને અકળાવતાં દીસે છે... આંહીની એકલ દશામાં
 જીવન કેટલું મંદ અને શિથિલ બની જાય છે! એક વખતનું અજ્ઞાન હૃદય આંહીની
 હવાને નિર્દોષ માની રહ્યું હતું. તે જ હૃદય [આજે] આંહીના પાપી પવનને અનુભવતાં
 અતિશય પીડાય છે. શિક્ષણ પામેલા અમલદારો પ્રાણ લેવાનાં પ્રાચીન યંત્રોને પુનર્જીવન

આપી પૂર્વજો તરફની અનન્ય ભક્તિ હવે સિદ્ધ કરવા લાગ્યા છે. સરકારમાં ચાલી રહેલી નિર્દયતા નજરે પડે છે ત્યારે મારા મનમાં તો રાજભક્તિની પવિત્ર ભાવનાને ટકી રહેવા જેટલું સ્થાન રહેતું નથી. અધર્મને નગ્ન ભીષણ સ્વરૂપમાં આપણે જોઈ શક્યાં હોત તો પછી... નોકરીની, ગુલામગીરીની વાસનાઓ તત્કાલ તૂટી પડી હોત; પરંતુ આપણે ગુલામગીરીમાં જ આનંદ માનીએ છીએ. કદાચ સત્ય પોતાના નગ્ન સ્વરૂપમાં અચાનક દષ્ટિએ પડી જાય એવા ભયથી આપણે આંખો મીંચીને જ ચાલીએ છીએ. રાજ્યભક્તિ? હું તો ઇચ્છું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં ચોર, બહારવટિયા અને ધાડપાડુ ખૂબ વધી જાય અને રાજ્યોના અને ધનવાનોના ખજાના સુખેથી ઉપાડી જાય.

1917: [શામળદાસ કોલેજમાંથી] અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત લઈને બી.એ. થયો. મારા ઉપર છવાયેલી ગમગીની વધારે ગહરી બની. સંખ્યાબંધ લોકો વચ્ચે પણ હું એકાકી છું. મારી આધ્યાત્મિક સંઘર્ષશક્તિ જાણે કોઈએ હરી લીધી છે.

મને દહેશત છે કે મારું નસીબ — મારું કે નરસું — ઘણા ટૂંક સમયમાં જ મને કાઠિયાવાડથી દૂર લઈ જશે.

રેનેસાંસ યુગના પુનરુત્થાન-વાયરા જીવનને ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે વાતા થયા નથી. હજુ તો એ લહેરો રાજકારણમાં જ વાય છે, તે કાળે એક નાનકડો બનાવ બને છે. શામળદાસ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓનું ત્રૈમાસિક નીકળવા લાગ્યું હતું. એના તંત્રી અધ્યાપક ભીડે વિદ્યાર્થીઓને સૂચન કરે છે: “કાઠિયાવાડમાં કોઈ લોકરંજક જૂની વાર્તાઓના ટુચકા હોય તો ગોતો ને! આપણે એને ત્રૈમાસિકમાં મૂકીએ.”

અભ્યાસ દરમિયાન લોકસાહિત્યનો ખ્યાલ પણ નહોતો આવ્યો. ગુજરાતીમાં વિશેષે ન્હાનાલાલ વાંચતો. ન્હાનાલાલના રાસે કોલેજજીવનમાં લોકગીતો તરફની મારી રસવૃત્તિ જાગ્રત કરી. અંગ્રેજી કવિઓમાં બાયરન જેવો બીજો નહોતો ગમ્યો. સંસ્કૃત

નાટકો નહોતાં ગમતાં. ‘રઘુવંશે’ જ મને સંસ્કૃત રસસાહિત્ય પ્રતિના અભાવમાંથી ઉગારી લીધો છે.

[આગળ ભણતર શરૂ કર્યું, ભાવનગર સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક અને એક છાત્રાલયમાં ગૃહપતિ બન્યા.]

એમ.એ. માટે વાંચતો હતો, પણ એ મિસિસ [એની] બેસન્ટનો મધ્યાહ્ન અને મહાત્માજીનો ઉષાકાળ હતો. અભ્યાસ મૂકીને હું સ્વદેશીના પ્રચારમાં ઊતરી પડ્યો અને છેવટે બંને બગાડ્યા.

આંહીં [ભાવનગરમાં] પ્લેગ ચાલે છે પરંતુ હું ગામ બહાર રહેતો હોવાથી ભય નથી. અત્યારે થયેલી જાગૃતિની તક લઈને અમે કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓએ સ્વદેશી સ્ટોર ખોલેલો છે. હજુ કામ રીતસર શરૂ નથી થયું. સ્વદેશી વસ્તુઓ બનાવતી કંપનીઓને કાગળો લખી હકીકત પુછાવીએ છીએ. હાલમાં તો વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું ધાર્યું છે. અમારા નવા સાહસમાં એક મુશ્કેલી મોટી છે તે કોઈ અનુભવી, વ્યાપારી બુદ્ધિવાળા માણસની ખોટ.

બગસરામાં ખૂલેલ [એક] ફેક્ટરીમાં સારાં અને સુંદર કપડાં બને છે. માલિકને હું એક સદ્વિચારવાળો માણસ માનું છું. આપણા દેશી મિલના માલિકોએ અને વ્યાપારીઓએ અનેક દગાફટકાથી સમસ્ત અજ્ઞાન પ્રજાનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે અને પોતાના નીતિશાળી બંધુઓની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોંચાડ્યો છે, અને તેથી કદાચ આ ફેક્ટરીના માલને તુરતમાં જોઈએ તેટલી ફતેહ નહીં મળે. તો પણ હું ઇચ્છું કે ભવિષ્યમાં પરિણામ સારું આવશે. તાત્કાલિક લાભને શોધનારી અજ્ઞાન પ્રજા દેશી કાપડ તરફ નથી ખેંચાતી એનું બીજું કારણ છે મુકાબલે મોંઘા ભાવ અને ઓછો ભભકો.

1918માં કૌટુંબિક કારણે ઓચિંતો કલકત્તા જઈ ચડ્યો. ભાવનગરની પ્રવૃત્તિને રઝળતી મૂકીને ત્યાં જીવણલાલ કું° નામની પેઢીમાં રહી ગયો. મારી નિમણૂક કરનાર શ્રી જીવણલાલ [શાહ] મુખ્ય ભાગીદાર હોવાથી કંપનીનું નામ પડ્યું છે. જીવનમાં ખૂબ જ પ્રિય એવું કાંઈક તત્ત્વ અહીં જતન પામશે એવું લાગવાથી હું આ પેઢીમાં જોડાયો.

પ્રાણજીવનભાઈ [ઠક્કર] અને [ભાવનગરની સનાતન ધર્મ હાઈસ્કૂલના] હેડમાસ્તર બંનેને મેં મારા આ છેલ્લા પગલાનાં કારણો સમજાવતા પત્રો લખ્યા. છાત્રાલયને રઝળાવ્યાના આક્ષેપ વિશે ખાસ કંઈ કહેવાનું નથી, ગુનો કબૂલ કરું છું. સ્વદેશી સ્ટોરમાં વહીવટ કરવા બીજા મંત્રી તો ત્યાં છે જ. એમણે ફરીફરીને મને આપેલી ખાતરી પર મેં આધાર રાખ્યો.

મારી જીવનદશામાં સાવ જ ઓચિંતું પરિવર્તન લાવવાના કારણરૂપ સંજોગો સમજાવતો પત્ર મેં [પિતાને] લખી નાખ્યો. એમ.એ. કરવાનો વિચાર મારા પિતા અને [હડાળાના] દરબારસાહેબ [વાજસૂર વાળા] તરફથી મારી પર લાદવામાં આવ્યો હતો. ખરેખર, પિતાશ્રીની નાજુક લાગણીઓને માન આપવા મેં મારા સાચા ઇરાદાઓ એમનાથી છુપાવ્યા હતા. અહીં પહોંચ્યો ત્યારે પણ જીવનદિશા બદલવાના વિચારો સતત સળવળી રહ્યા હતા, પણ [ભાવનગર] પાછો તો આવવાનો જ હતો. હું મારી આસપાસની લાલચોને તાબે થયો, અને [કલકત્તા રોકાઈ જવાનો] આ નિર્ણય લેવાયો.

કલકત્તા જતાં જ થોડે દિવસે બજારમાં સાઈનબોર્ડ પરથી [બંગાળી] ભાષા શીખી ગયો. બંકિમચંદ્રની નવલો શરૂ કરી. ભાષા સહેલી તેથી સડસડાટ પાર નીકળ્યો. પછી નાટકો જોવા જતો. દ્વિજેન્દ્ર રાયનાં નાટકો વાંચવાની ફાવટ આવી ગઈ. બ્રાહ્મોસમાજની રવિવારની ઉપાસનાઓમાં જતો, ત્યાંથી પણ ભાષા આવડી.

ભાઈ જીવણલાલ મને વિલાયત લઈ ગયા. [પણ] મારી વ્યાપારબુદ્ધિ ખાતે મોટું મીંડું હતું. થોડી કુનેહ હોત તો મને વિલાયત રાખી આવ્યા હોત, પણ હું hopeless હતો. લંડનમાં જ મને કાયમી સ્થાન આપવાના તેમના વિચારનો લાભ હું જ ન લઈ શક્યો એટલે લાઈલાજે મને પાછો લાવ્યા. પછી એ પેઢીનું એલ્યુમિનિયમનાં વાસણ બનાવવાનું કારખાનું કલકત્તામાં તૈયાર થતું હતું તેમાં મનેજર તરીકે એમણે મને પલોટ્યો.

દોઢેક વરસ આંહીં [કલકત્તામાં] કાઢી નાખવાનું મારા મનમાં છે. આ શહેરોના મોટા વેપારોનું રહસ્ય હું સમજી ગયો છું. પરમ ત્યાગને પંથે ચાલનારા માટે આ જીવન ત્યાજ્ય જ છે. હું આંહીં વેપારી નથી, મજૂરની પંક્તિનો આદમી છું. કારખાનામાં દેખરેખ રાખું છું. મને ઊંડો આત્મસંતોષ છે.

[કલકત્તાના] આ જીવનકાળ દરમ્યાન હડાળા જવાની એક વધુ તક મળી. બાપુશ્રી (હડાળાના રાજવી શ્રી વાજસૂર વાળા)ના જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં એમની સાથે રહેવાનું મળે છે તે મારે માટે આશીર્વાદ જ છે. ઉપર વ્યાપેલા નીલા વ્યોમને નિહાળું છું અને પછી આ વયોવૃદ્ધ મિત્રને નીરખું છું ત્યારે બંનેનાં અંતરતલમાં એક સમાનતા ભાસે છે : ઝંઝાવાતો હજી સાવ શમ્યા નથી લાગતા; બંનેનાં હૃદયમાં નવા ગહન ગડૂડાટ

સંભળાય છે અને તેમના ચહેરા પર અંકિત એક એક કરચલીઓ નિતનવા પ્રેમાલાપનાં વાક્યો સમી ભાસે છે. જેમ જેમ અહીં આવું છું એમ એમ આ પ્રવૃત્તિ [લોકસાહિત્યના ખેડાણ] તરફ મારું ખેંચાણ વધતું ચાલ્યું છે.

કાઠિયાવાડમાં એવું જીવન ઊભું થવાની જરૂર છે – અને થશે જ – કે જેથી કાઠિયાવાડના જુવાનોને પારકા પ્રાંતની દયા પર નહિ છોડવા પડે. મારા વિચારો હવે બહુ વેગથી કાઠિયાવાડ તરફ ધસી રહ્યા છે.

[18 સપ્ટેમ્બર, 1921 : આત્મીય મિત્ર ગુલાબચંદ વખારિયા પરના પત્રમાંથી]

... તમે આ વાતો સમજશો નહિ. બે વરસ પહેલાં હું પોતે પણ ન સમજી શકત. દરમ્યાન નવા જીવનની છોળો આવી છે. જીવનનો ગંભીર ધ્વનિ કાને પડ્યો છે. એક અદૃશ્ય હાથની ઈસારત હું મ્હારી સામે જોઈ રહ્યો છું. અને જવાબ આપું છું કે આવું છું, આવું છું.

મને ઘણું એમ થાય છે કે મારી વાતને હું બાલકની બોબડી ભાષામાં સ્પષ્ટ કરું. અલંકાર કે શણગાર બધા અળગા કરી નાખું. પણ એમ ફરીવાર બાલક ક્યાંથી બનાય ?

આજ લખ્યા જ કરું. મારા જીવનની એક નાની સરખી લીટી સમજાવવા આજ ઉલ્ટાવી પલ્ટાવીને લખ્યા જ કરું. પણ સ્પષ્ટ કરી નહિ શકું. હું જુદા દેશની વાણી બોલું છું. તમે એ ન પણ સમજી શકો.

અંધારું થતું જાય છે. ગોધૂલિનો વખત થઈ ગયો. વગડામાંથી પશુઓ પાછાં આવે છે, એના કંઠની ટોકરીનો ગંભીર અવાજ કાને પડે છે. મંદિરમાં ઝાલર વાગવા લાગી. હું પણ એકાદ-બે માસમાં પાછો આવું છું, ધરાઈને આવું છું. જીવનની આ

ગોધૂલિને સમયે, અંધકાર ને પ્રકાશની મારામારીને વખતે, મારો ગોવાળ મને બોલાવી રહ્યો છે.

હું રસ્તો નહિ ભૂલું.

એના સાદને હું ઓળખું છું.

લિ. હું આવું છું

અઢી-ત્રણ વર્ષ [કલકત્તામાં] કામ કર્યું, સંતોષ આપ્યો. પણ અંતર ઠરતું નહોતું. કાઠિયાવાડ જાણે બોલાવતું હતું. 1922માં હું એલ્યુમિનિયમનાં વાસણોની ફેક્ટરીનું આશાસ્પદ મુખીપદ મૂકી દઈને પાછો વળું છું. સાડા ત્રણ વર્ષના ગાળામાં સાહિત્યપ્રેમનો પ્રવાહ મારી સાથે ને સાથે ચાલેલો – બંગાળી સાહિત્યના વાચનરૂપે, બ્રાહ્મોસમાજનાં પ્રત્યેક રવિવારનાં પ્રવચનો ને ભજનોના શ્રવણરસરૂપે, બંગાળી રંગભૂમિ પરનાં નાટકોરૂપે, અને એલ્યુમિનિયમના કારખાને લૂછલૂછ જમ્યા પછી આરામના અરધા કલાકમાં ટાગોરની વાર્તાઓના શ્વાસભેર વાચનરૂપે.

* * *

[કાઠિયાવાડ : 1921-]

એ રીતે [કાઠિયાવાડ] પાછો લાવનાર અવાજ સાહિત્યજીવનનો જ હતો. [કલકત્તાના] તે વખતના સાથીએ કહેલું: ‘ગુજરાતમાં કલમ પર જીવવાના એવા ક્યા સંજોગો છે કે તું અહીંની રોટલી છોડીને જાય છે?’ પણ મારા કાનમાં સંભળાતો અવાજ દુર્નિવાર હતો. એ અવાજે મને જરા પણ છેતર્યો નથી તેની પ્રતીતિ હું પલેપલ કરું છું.

વતનનો નિગૂઢ સાદ સાંભળતો, એને ઉવેખી ન શકતો, પાછો વળું છું. ઘણાં વર્ષોનો ગાળો પડ્યો. ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યના સંસ્કાર પડ્યા. ભીતરની ભોંયમાં જૂના રસનાં ઝરણાં વહ્યાં કરતાં હશે એની જાણ પણ ક્યાં હતી?

એ પ્રવાહોને કળનાર પાણીકળો ભેટ્યો 1922માં. મારા એ સજીવન સાહિત્યપ્રેમ-ઝરણને આરે લોકસાહિત્યના સૌ પહેલા મર્મર-ધ્વનિ સંભળાવનાર શ્રી વાજસૂર વાળા. નાનપણથી જ મારા પર વાત્સલ્યભાવ રાખનાર એ રાજવીના અસલ કાઠીશાહી સુંદર આંગણે હું દિવસો સુધી રહેતો. શ્રી વાજસૂર વાળા એમની ઠાવકી બાનીએ ‘વાતું’ કહેતા, અને સુખની કોઈ કોઈ ઘડીઓમાં પોતાના યૌવનકાળની નાજુક સિતારીને અભરાઈએથી ઉતારી, સૂરો મિલાવી, સુકોમળ ઝંકાર દેતાં એ અમારામાં દુહાઓનું દર્દ ભરતા. એમની પુત્રીઓ કાઠી લગ્નગીતો સંભળાવતી. મારે માટે શોધાવી શોધાવીને વાર્તાકારો-રાવળો-ચારણોને એ હડાળે તેડાવતા.

વાતો મને મીઠી લાગી. કશા ઉદ્દેશ વગર મેં એ લખવા માંડી. આ મારી લોકસાહિત્યની દીક્ષા, અને ત્યારથી એ પ્રવૃત્તિમાં સાથ દેનાર મહાન ઉપકારક શ્રી વાજસૂર વાળા. પૈસાથી નહિ પણ અભિરુચિ વડે, રસદષ્ટિ વડે, કાઠિયાવાડની જૂની વીર જાતિઓનાં રીતરિવાજની ખાસિયતો-ખૂબીઓ વગેરેની માહિતી વડે એમણે મારા ઝરણને પોષ્યું. બીજી રીતે કાઠિયાવાડમાં દિશાશૂન્ય બની ગયેલો હું આ વડીલ રાજવીનાં સિંચ્યાં સોરઠી સાહિત્યખિંદુઓ વડે કાંઈક નિગૂઢ ભાવિને માટે જાણે ઊઝરી રહ્યો હતો. એ ભાવિ અલ્પ સમયમાં જ રાણપુરમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ કાર્યાલયે ઉઘાડી દીધું.

* * *

[10 મે, 1922 : કન્યા દમયંતીને જોઈ આવ્યા પછી મિત્ર શ્રી ગુલાબચંદ વખારિયાને લખેલ પત્રમાંથી]

‘વ્રજમાં આવીને કોણે બંસી વગાડી?’ આ સવાલ પૂછીને એક વધુ બાંતિ કાં ખડી કરો છો? કોઈના હૃદયવ્રજમાં એવું મહિમામય સ્થાન મને મળ્યું હોય એવું શા માટે માનો છો ને મનાવો છો? વ્યર્થ કલ્પનાને વેગ આપશો મા. નવલકથાની અંદર એ બધું શોભે, જીવનમાં એની મશ્કરી જ થાય.

પ્રભુકૃપાએ હું જે ઈચ્છતો હતો તે બની શક્યું છે. અદૃશ્ય સૃષ્ટિનું જે રહસ્ય અને જે કૌતુક હૃદયને આતુર બનાવી રાખે એ મને સાંપડ્યાં છે. એક દિવસ અચાનક એ પડદો ઊઘડશે ને તેમાંથી જે દેખાશે તેને ભેટી લેતાં વાર નહીં લાગે. પલવારમાં એ મમત્વ બંધાઈ જશે. કાળા-ગોરાનો ટંટો નહીં રહે, ‘જોમેટ્રિકલ’ કે ‘સીમેટ્રિકલ’નો પ્રશ્ન નહીં જાગે, ‘રસસાગરનાં પાન કે શ્યામવર્ણી બાળાના ગાલ’ એ તત્ત્વ ડોળવું નહીં પડે. એક વખત ‘મારું’ થયા પછી એને લેશ માત્ર ખટક વિના પૂજી શકાશે.

[18 કે 19 જૂન, 1922ના દિવસે 18 વર્ષનાં દમયંતી મણિલાલ ખારા સાથે લગ્ન]

* * *

1922માં હું દિશાશૂન્ય હતો. સ્થિર થવું હતું. ખેતીના ઉધામા ચડ્યા. વ્યાપારી સ્વજનો વ્યાપાર તરફ ખેંચવા લાગ્યા. રજવાડાની નોકરી પણ બહુ દૂર નહોતી. ભાંગ્યાના ભેરુ જેવી શિક્ષણની નોકરી સામે જ ઊભી હતી. ભરાયો હોત તો જીવન ખરાબે ચડી જાત, પરંતુ પ્રભુ મોટો છે. ‘અમર રસની પ્યાલી’, ‘ચોરાનો પોકાર’, વગેરે લેખો ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્ર પર મોકલ્યા, તદ્દન ઉદ્દેશ વગર. ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે તાર કરીને [રાણપુર] બોલાવ્યો. સમિત્પાણિ બનીને હું 1922ના સપ્ટેમ્બરમાં એ સ્થળે જઈ

ઊભો રહ્યો. સમિધોમાં હતી ‘કુરબાનીની કથાઓ’ (ટાગોરપ્રસાદી), ‘ડોશીમાની વાતો’ (અર્ધબંગાળી અને અર્ધસોરઠી લોકસાહિત્યની પ્રસાદી) અને દરબારશ્રીએ કથેલી થોડી લોકવારતાઓ. [શેઠ] ઘણા પ્રેમથી, ઉદારતાથી મને ઊંચકી લીધો.

અમૃતલાલ શેઠ[ને] પત્રકાર બન્યાને નવ જ મહિના થયેલા. એમના સ્વયંસ્ફુરિત પત્રકારત્વે ગુજરાતમાં નવી ભાત પાડી હતી. શ્રી શેઠ ઘણાં વર્ષના જૂના સાહિત્યસેવી હતા, કવિ પણ હતા. સાહિત્યપ્રેમે જ શેઠના પત્રકારત્વને ભાષાવૈભવ, ઊર્મિરંગો અને કલ્પનાયુક્ત કલાવિધાન ચડાવ્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનોય ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની લાક્ષણિક બાનીમાં બહાર પડતાં. એમને સાહિત્ય [પ્રકાશન] પ્રવૃત્તિ પણ ખોલવી હતી. આનું નામ પત્રકારત્વનો સાહિત્યરંગી તોર. એનું પ્રથમ ફૂલ ‘કુરબાનીની કથાઓ’.

‘કથા ઉ કાહિની’ નામના ટાગોરના પુસ્તકમાં શીખ, રજપૂત, બૌદ્ધ, મરાઠા, ઇત્યાદિ તવારીખોમાંથી સ્વાર્પણના અને ત્યાગના સુંદર ભાવના-પ્રસંગો કથાગીતો રૂપે આલેખાયા છે. આ પૈકી અઢાર પાણીદાર ઘટનાઓ આંહીં ગદ્યમાં ઉતારી છે. શબ્દેશબ્દ અનુવાદ નથી, સ્વતંત્ર રંગપૂરણી કરવાની હિંમત કરી છે. એની હસ્તપ્રત ભેળી લઈને આંહીં નોકરીએ રહેવા આવ્યો. આ મારું પહેલું જ પુસ્તક એટલું કહેવું બસ નથી. આ પુસ્તકે મારા માટે વાચકજગતમાં અજવાળું કરી આપ્યું એ ગુણ હું કેમ ભૂલી શકું? લેખનને વ્યવસાય લેખે અપનાવ્યા પૂર્વે ઘૂંટેલ આ મારા પ્રથમાક્ષરો છે. જે જીવનનું પ્રથમ પ્રભાત કવિવર રવીન્દ્રનાથની આવી પ્રસાદી [સાથે] ગુજરાતના આંગણમાં પડ્યું હોય તે જીવન નિ:શંક નાનકડા આશ્વાસનનું અધિકારી ઠરે છે.

મને તેડ્યો હતો [‘સૌરાષ્ટ્ર’ની] સાહિત્યની શાખા ચલાવવા, પણ પત્રકારત્વથી નિર્લેપ રહી શકું તેવી બંધિયાર કૂંડીએ બાંધેલી એ પૃથક શાખાઓ નહોતી. હું બેઉ ક્ષેત્રમાં રમણ કરતો થયો. નવો મોહ પાતળો પડી જતાં પત્રકારત્વ મને વેરાનરૂપ લાગ્યું. એમાં વંટોળ ચડતા હતા, પગદંડીઓ જડતી નહોતી. કોને માટે, શા માટે હું અગ્રલેખો ને નોંધો, સમાચારો ને પત્રો લખતો હતો? લખવાનું હતું માટે લખતો હતો.

એ વેરાનમાં બત્તી હતી કેવળ સાહિત્યરસની. એના ઝાંખા પ્રદીપે સાચી દિશાનો દોર ન ચૂકવા દીધો. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની મુફલિસ વેળામાં પણ અમૃતલાલભાઈના સાહિત્યલક્ષી પત્રકારત્વે સરસ નાનું પુસ્તકાલય વસાવી કાઢ્યું હતું. હર અંકમાં એ પુસ્તકોના વાચન પરથી અક્કેક-બબ્બે સાહિત્યલેખ મૂકવાનો આગ્રહ એમનો હતો. એક લેખ યાદ છે: ‘એશિયા જાગે છે’, ‘The Rising Temper of the East’¹ નામના પુસ્તકનો ચાર કટારોમાં કરેલો નિચોડ. એ પુસ્તકશાળા મારા હૃદયને રાણપુર તરફ એક પાતળા હીર-તાંતણે ખેંચતી રહી છે.

શુક્ર, શનિ અને રવિ એ પુસ્તક-લેખનના દિવસો, સોરઠી ગીતકથાઓ ગોતવા જવાના પ્રવાસ-દિવસો. એ દિવસોના ફાલના રસવંતા ખંડોનો અમે અઠવાડિક થાળ ભરતા – નાટકોના પ્રવેશો, વાર્તા-પ્રકરણો, જગત-ઇતિહાસમાં ઊજળાં પાનાં – મિસર, કોરીઆ, આયરલેન્ડ અને હંગેરીની નવરચનાની તવારીખો; બંગાળી સાહિત્યસ્વામીઓની વાનીઓની પહેલ તો ભાઈ [ભીમજી] સુશીલે કરી જ દીધેલી.

શ્રી વાજસૂર વાળાએ ક્યેલી અને મેં કાગળ ઉપર ઉતારેલી લોકવારતાઓએ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ સાપ્તાહિકમાં પ્રકટ થતાં જ એના વાચકસમૂહમાં એક ઝલક પાથરી. ને તે પછી દરબારશ્રીએ હડાળાની દર ખેપે વધુ ભાતું બંધાવવા માંડ્યું. મને ચાનક ચડી. ભટકવાનું, સંશોધનનું કામ જોરથી ઉપાડ્યું. પછી તો ચારણો, વાર્તાકારો પણ રાણપુરને ગોતતા આવ્યા.

મારી આ પ્રવૃત્તિમાં મૂંગો રસ લઈ સાધનો શોધવા જવામાં મને અનિયંત્રિત છૂટ દેનાર [તો] શ્રી અમૃતલાલ શેઠનું પ્રેરક બળ. એ વીર છે, વીર જાતિઓના પૂજક છે. એમના સંસર્ગે મને યત્કિંચિત પણ એમના જેવો બનવાને પંથે મૂકેલો. નહોતી લખાવટની શૈલી કે નહોતો પૂરો અનુભવ; વિવેકદષ્ટિ પણ ઊઘડી નહોતી છતાં મારામાં એમણે પોતાની ચેતના ફૂંકી. મારી અપૂર્ણતાઓ એમણે મોટે મને નિભાવી લીધી.

¹ Hunt, Frazier. *The Rising Temper of the East*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1922.

1923ના ઓક્ટોબરથી મારું પોતાનું સંશોધન, સંપાદન અને સંયોજન પ્રારંભાય છે. પ્રેમશૌર્યના કંઠસ્થ કિસ્સાઓને એ કહેનારાઓની તળપટ્ટી બોલીમાં મૂકવા સાથે મારું પોતાનું કલાવિધાન વાપરીને ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ નામે પુસ્તકમાળાનો પહેલો ખંડ 1923માં પ્રસિદ્ધ થયો.

તે કાળે મારો આશય, એનું નિવેદન બોલી રહેલ છે તેમ, પ્રાંતીય અભિમાનથી પ્રેરિત હતો: “મુંબઈના એક સાક્ષરે નિશ્વાસ નાખેલો કે ‘કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની ભૂમિમાં કવિઓને પ્રેરણા સ્ફુરે તેવું કશું રહ્યું નથી એટલે આપણે એ પ્રેરણાની શોધમાં કાશ્મીર જવું પડે છે’ એવું આકરું મેણું પામેલા આ કાઠિયાવાડની બને તેટલી પિછાન આપવાનો અભિલાષ છે.”

કથાઓ લખવામાં મારું મુખ્ય નિશાન દુહાનો સાહિત્યરસ રેલાવવાનું નહોતું. પ્રસંગોનાં પાણીદાર તત્ત્વો હું ભેળાં કરતો ગયો છું. એ પહાડવાસીઓનાં જીવનમાં વેર અને પ્રેમની, બંધુતા અને ધિક્કારની, દગા અને દિલાવરીની, યુદ્ધની અને દોસ્તીની જે દારુણ, કરુણ, ભીષણ અને કોમલ મસ્તીઓ ખેલાઈ ગઈ છે તેને મારા હૈયાના હુલાવ આપી, લાડ લડાવી, મારાં નિરીક્ષણોની રંગપૂરણી પૂરી, હૂબહૂ જીવન-આલેખન કરવા મથતો હતો. તેમાં દુહા એટલા જ ટંકતો જેટલા એ પ્રસંગોને આધાર આપતા, ફેંકાફેંકી કરીને નહિ. એ કામ દોઢલું હતું.

જીવનનાં જોશીલાં અંગોનું આ વાર્તારૂપે સંશોધન નવ વર્ષ સુધી વહેતા રહેલા પાંચ ‘રસધાર’-ખંડો, ત્રણ ‘બહારવટિયા’-ખંડો અને ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ દ્વારા બહાર આવ્યું. તેમાં જીવન અગ્રપદે હતું, સાહિત્ય તો જીવનપ્રસંગોને બાહેલ પોપડા રૂપે હતું. અસલી ઘટનાઓને કંઠસ્થ રાખવા માટે આધારરૂપ બનતી પ્રશસ્તિઓ, પ્રસંગોની ઉત્કટતાને ચિરસ્મરણીય કરતા દુહા, ગીતો, કવિતો, વગેરે મેં શક્ય તેટલી પાઠશુદ્ધિ કરીને જોડી દીધાં હતાં. એ હતો કાચો માલ. વિવેચના થઈ તે તો 1929માં, ‘બહારવટિયા’ ભાગ ત્રીજાના સુદીર્ઘ પ્રવેશકમાં; તે પણ સાહિત્યદષ્ટિએ નહિ, જીવનની મૂલ્યાંકનદષ્ટિએ.

પણ, સોરઠી મધ્યયુગના અવશેષરૂપ આ પ્રસંગ-વીરો (પરિપૂર્ણ નહિ) ને વીરાંગનાઓ[નાં] એકાંગી અવલોકન અને રજૂઆતથી અસંતોષાઈને મેં 1924માં સર્વાંગી સંપર્ક શરૂ કર્યો. મને સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગરબા લાઘ્યા તેણે સાહિત્યદષ્ટિને આગળ આણી. ‘રઢિયાળી રાત’ નામના એ સંગ્રહો ઉત્તરોત્તર આપ્યા. એ પણ એક અંગ હતું. બાળગીતો ને હાલરડાંનો પ્રદેશ બીજા [એક] અંગ રૂપે બહાર મૂક્યો. શાસ્ત્રીય વ્રતોથી જુદાં પડતાં તદ્દન સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓનાં લોકવ્રતોમાંથી અનોખો જ વાર્તાપ્રકાર તેમ જ ગીતપ્રકાર પ્રાપ્ત થયો તે મેં ‘કંકાવટી’ના બે ખંડરૂપે બહાર મૂક્યો. ‘ઋતુગીતો’ શોધ્યાં, લગ્નગીતોનો પ્રદેશ ઢૂંઢીને ‘ચૂંદડી’ ભાગ 1-2 રૂપે રજૂ કર્યો. નાવિક-ગીતો એના પોતાના વિશિષ્ટ જીવન-વાયુમંડળ વચ્ચે મૂકીને ‘સોરઠને તીરે તીરે’ નામથી પ્રકટ કર્યાં.

માત્ર સંગ્રહો કરીને ન મૂકી દેતાં મેં પ્રત્યેકની મીમાંસા કરતા લાંબા પ્રવેશકો જોડ્યા અને અન્ય પ્રાંતો તેમ જ દેશોના લોકવાણી-પ્રકારોની તુલના આપી. આ પ્રકાર-પરંપરાથી ન અટકતાં મેં તે સર્વના શૃંગ સમી ભજન-વાણી પણ એકત્ર કરી.

આ સમગ્રતાદર્શક યત્નનું સુફળ મારી પોતાની દષ્ટિને આછરાવવારૂપે મને તો મળ્યું, તદ્દુપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચનકારોને આ ધારાવાહી પરિચય પ્રાપ્ત

થવાથી વિવેચના આપવાની અનુકૂળતા થઈ. આમ વિવેચનની નક્કર ભૂમિકા પર એક પૂરા હક્કદાર સાહિત્ય તરીકે લોકસાહિત્ય આવી પહોંચ્યું.

આ સંગ્રહોએ કેવળ લોકહૃદયમાં જ નહીં પરંતુ શિષ્ટસાહિત્યની દુનિયામાં જે સ્થાન લીધું છે તેને હું મારા જીવનની ઊંચી કમાઈ સમ લેખું છું. ધૂળમાંથી ખોદીને યથામતિ સાફ કરેલી આ ધાતુ વાચકોના વિવેકની ભઠ્ઠીમાં તળાઈને શુદ્ધ કંચન બને તે જ મારો કોડ છે. એ સોનું મેં રાખ્યું તેવું મેલું જ રહેવું જોઈએ એવા અહંભાવથી બચવા હું સતત પ્રયત્નશીલ છું.

[ઘણું વધારે થઈ શક્યું હોત.] પ્રશ્નો પૂછી પૂછી અન્યથા અપ્રાપ્ય એવી હકીકતો હું કઢવી શક્યો હોત. પણ આપણાં જીવનમાં ઘર નામે એક બંદીખાનું છે. ગણામાં એક રસ્સી પડી છે. રસ્સીનો એક છેડો પકડીને ગૃહજીવનનો મોહાસુર બેઠો છે. જરાક દૂર જાઓ ત્યાં રસ્સી ખેંચાય છે. ટાગોર જેને ‘ઘરછાડા’ કહી ઓળખાવે છે તે બન્યા વિના સાહસ શું? સાહિત્યનું સર્જન શું?

લોકસાહિત્યને ખેડતાં ખેડતાં, પત્રકારત્વને ધંધાર્થી ખીલે બંધાયાં બંધાયાં, ગળે પડેલી રસ્સીએ જેટલે કૂંડળે ભમવા દીધો તેટલો પ્રદેશ ખેડી શકાયો. એકધારું અને અવિચ્છિન્ન એ ખેડાણ થઈ શક્યું હોત તો વધુ વાવેતર ન કરી શકાયું હોત? લોકપ્રદેશ જેટલો જોયો તેથી દસવીસ ગણો જોઈ ન શકાયો હોત? ચારણોને, બારોટોને, વાતડાઘાં અન્ય માણસોને, રાસડા ગાનારી માતાઓને, બહેનોને, ભજનિકોને, દરબારોને, પોલીસ-નોકરિયાતોને, જેટલાંને મળાયું તેના કરતાં પચાસગણી વધુ સંખ્યામાં મળાયું હોત તો આજે છે તેના કરતાં કેટલાં વિશેષ પાનાં મારી ટાંચણપોથીઓનાં ભરાયાં હોત!

પણ જો પત્રકારત્વની સ્ફૂર્તિ ન હોત તો લોકસાહિત્યનો આ રસ જીવતો રહી શક્યો હોત? અભ્યાસની જડતા ન આવી જાત?

પ્રવાસે દર શુક્રવારે [રાણપુર સ્ટેશનથી] પરોઢની ટ્રેનમાં ચડી જતો. એવું એક પરોઢ, ચાર વાગ્યાનો સમય, અંધારિયું હતું. સ્ટેશને ઊભો હતો. ગાડી આવી, અને ઘેરથી દ૦ [દમયંતી] દોડતી આવી.

“આ લ્યો ઘડિયાળ. ભૂલીને આવ્યા છો.”

“આ ભયાનક અંધારામાં તું છોક ઘેરથી આવી શી રીતે?”

“ચાલતી, દોડતી...”

રાણપુરનો ઘરથી સ્ટેશનનો મારગ ભેંકાર હતો. ફાળ ખાતો ગાડીએ ચડ્યો. તાજી પરણેતર, મુંબઈની સુકુમારી, એક બાળક, બંનેને ફફડતાં મૂકીને, નીરસ ધૂડિયા વાતાવરણમાં ધકેલી દઈને, દર અઠવાડિયે ચાલી નીકળતો.

[1927]

લોકસાહિત્યની એક નવી દિશા આજે ખુલ્લી થાય છે. શૂરાઓની ઇતિહાસ-ઘટનાઓને લોકોએ પોતાની વાણીમાં વહેતી કરી, તે આપણે ‘રસધાર’ આદિ ગ્રંથોમાં જોયું. તારા-મંડળો, પક્ષીના સાંકેતિક સ્વરો, પશુઓની કે વૃક્ષોની કેં કેં વિચિત્રતાઓ, એ તમામની સાથે કોઈ બલિદાનની, સત્યની કે સાદીસીધી માનવ-ઉર્મિની ઘટનાઓ લોકોએ જોડી દીધી તેને ‘કંકાવટી’માં સંઘરેલ છે. બીજો એક ઝરો લોકહૃદયમાંથી ‘લોકગીતો’ને નામે રેલાયો તે ‘રઢિયાળી રાત’ અને ‘ચૂંદડી’નાં છ પુસ્તકોમાં ધલવેલ છે. આજ આ નવો પ્રવાહ નીસરે છે. આપણાં અભણ ભાંડુઓને અંતરે સુંદર કલાવિધાનમાં સજ્જ થઈને આ [‘દાદાજીની વાતો’ની] વાર્તાઓ મોટાં મોટાં લોકવૃંદોની વચ્ચે એની સંગીતવાણીમાં લલકારાઈ છે. કેટલાં કેટલાં અટ્ટહાસ, નિઃશ્વાસ, ધન્યવાદ અને અશ્રુબિંદુઓ એ વાર્તાઓની સજીવતાની સાક્ષી દઈ ગયાં છે.

[29 માર્ચ, 1927 : શ્રી અમૃતલાલ શેઠ ઉપરના પત્રમાંથી]

ચોથે વર્ષે મેં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના પત્ર-સંપાદનમાંથી મુક્તિ માગી કેમકે એની અંદર આવશ્યક લેખાતા મતાગ્રહો, દુરાગ્રહો, પૂર્વગ્રહો ને દાઝેભર્યા આવેગોને સહેવા જેટલું રીઠું મારું મનોબળ ન બની શક્યું. કેવળ વિઘાતક પ્રચારલક્ષી વિચાર-દાવાનલની રોશની વધુ ને વધુ આંખો આંજતી હતી.

પૂજ્ય ભાઈશ્રી,

સાત દિવસ બને તેટલો શાંતિપૂર્વક વિચાર કરીને રાજીનામું
દેવાના નિર્ણય પર આવ્યો છું. પાંચ વર્ષની સ્નેહગાંઠનું છોદન બહુ

વસમું લાગે છે પણ શું કરું, ભાઈ? સહાયું તેટલું સહ્યું છે. અપમાન, જૂઠાણાં અને અનહદ મિથ્યાભિમાનની સંકલનામાં છેલ્લી જે કડી ઉમેરાણી છે તે હવે છેલ્લી જ બને એવી જરૂર હતી. મારી ગરદન કપાવાનો કોઈ ગંભીર અવસર ઊભો થાય - કરવામાં આવે - તે પૂર્વે જ છોડી જાઉં તેમાં 'સૌરાષ્ટ્ર'નું પણ શ્રેય છે. આપની મૈત્રી - આપની છત્રછાયા - તો સદા લીલી જ રહેશે એવી શ્રદ્ધા છે.

લિ. આપના નાના ભાઈ ઝવેરચંદના પ્રણામ

મેં મારી સાહિત્યદીવી લઈને જુદી વાટ ઝાલી. એ ઝાંખી બત્તીએ મને દિશાદોર ચૂકવા દીધો નથી. મારાં ગીતો, વાર્તાઓ અને વિવેચનોનાં નવાં નવાં ફૂટ્યે જતાં ચાંદરણાંનું પણ એ ઝાંખી બત્તીએ જ દર્શન કરાવ્યું. સાહિત્યના પ્રદેશમાં મારું જે કંઈ સ્થાન છે, જે કેટલીક નવપગલીઓ મારાથી પડી શકી છે, ને હજુ ય જે વણચૂક્યું દિશાપ્રયાણ ચાલુ છે તે બધાંની પાછળ પ્રતાપ એ નાની બત્તીનો છે. એ બત્તી ચેતાવનાર [હતી] 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પત્રકારત્વની સાહિત્યરંગી જ્યોત.

... હું હમણાં ભાવનગરમાં જ સ્થાયી નિવાસ કરી રહ્યો છું.

હમણાં હમણાં બાલસખા અલીબાબાની મનોદશા અનુભવી રહ્યો છું. 'ખૂલ જા સીમસીમ' કહેતાં લોકસાહિત્યની અવનવી ગુફાઓ ઊઘડી જાય છે. એક ઓરડાની સમૃદ્ધિ જોઈ બીજાની ભૂલી જવા જેવો આનંદ થાય છે. એક બાજુ ઓચિંતો આપણાં લગ્નગીતોમાં તલ્લીન થયો છું; બીજી બાજુ, બહારવટાંના ઇતિહાસની ઝડપથી શોધ કરી બહારવટિયાઓને છુપાવાની વિકટ જગ્યાઓમાં જઈ વાતાવરણ અનુભવવા પ્રયત્ન કરું છું.

પરમાનંદ કાપડિયા કટાક્ષમાં સંભળાવે છે કે “કાઠિયાવાડની આછીપાતળી પ્રકૃતિરચના અને સામાન્ય પ્રાચીનતાઓ તને આટલો બહેકાવી મૂકે છે! પશ્ચિમની ભવ્ય મૂર્તિઓ ને વનરાજિઓ સામે તારી છાતી સાબૂત રહી જ ન શકત!”

વાત સાચી છે. સોરઠની લઘુતામાં પણ હું રાયું છું. મમત્વનો માર ખરેખર વસમો છે, પરંતુ એ શું મમત્વ જ છે?

* * *

મારો નાનકડો અનુભવ કહું. 1928ના રેલસંકટમાં સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ તરફથી મદદ વહેંચવા મને પાંચાળ સોંપાયો. કામ પૂરું કરીને ઘોડી લઈ ચોટીલે ટ્રેન પકડવા ચાલ્યા. ખબર હતી કે ચોમાસે પાંચાળની ભોંયમાં દગલબાજ ‘ફોડાં’ પડી જાય છે. ઉપરથી ધરતી સૂકી હોય છે, પણ અંદર પગ દીધે પૃથ્વીમાં ગારદ બનાય છે, ચેતજો!

પણ રાંગમાં જ્યારે તેજીલી ઘોડી હોય છે ત્યારે જુવાન માણસની આંખ્યું ઓડે જાય છે. પાંચાળના લીલા ડુંગરા, રાંગમાં પહાડ જેવડી કદાવર અને પાણીના રેલા જેવી તરવરતી ઘોડી, જુવાનીનો મદ, મીઠી ફોરમ છાંટતી ધરતી, અને રંગે રમાડતું આકાશ : એમાં ભાન ન રહ્યું. એકાએક એક ઠેકાણે ઘોડીને જાણે ધરતીએ ગળવા માંડી. ભાન આવે તે પૂર્વે તો ઘોડી સાથળ સુધી ભોંમાં ઊતરી ગઈ. મેં પાછળ આવતા સાથીને બૂમ પાડી, “હરિભાઈ, મૂવા! તમે દૂર રહેજો! ફોડું!”

સાંભળેલું કે આ ફોડાં પલઘડીમાં જ માણસને ગળી જાય છે. માથે ફક્ત બડબડિયાં જ બોલીને ખેલ ખલાસ થાય છે, કોઈ નિશાની પણ રહેતી નથી. મેં મારો ખેલ ખલાસ માન્યો. પણ એ તો પાંચાળી કાઠી-ઘોડલીનું જ ગજું કે સાથળ લગી ખૂત્યા પછી ય પાછી બહાર નીકળે! મને નવો અવતાર આપનાર એ પાંચાળી ઘોડી હતી.

એને ગળે પડતી મારા પંજાની થબડાટીનો પોતાની બંકી ગરદન વડે જ મૂંગો પ્રત્યુપકારભાવ પ્રગટ કરતી, કાનસોરીના ડાબાજમણા ઘૂમટા કાઢ્યે જતી એ ઘોડી આજે પણ હૃદયને ખીલે બાંધેલ છે.

* * *

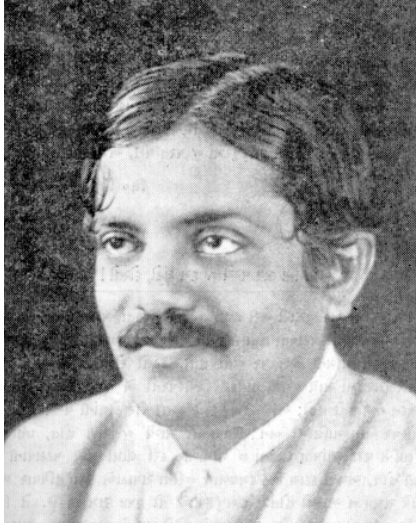
[12 ઓક્ટોબર, 1928 : પુત્રી ઇન્દુનો જન્મ]

[1927-28ના અરસામાં] મિત્ર અમૃતલાલ દાણી વગેરે સ્નેહીજનોની હૂંફમાં બાલ-કિશોરોને માટે ગીતો રચવાના ઊર્મિપ્રવાહમાં ભીંજાયેલો હતો. એમાંથી જન્મ થયો મારી સૌ પહેલી સ્વતંત્ર ગીતરચનાઓનો. દીકરી ઇન્દુ ખોળે રમતી હતી, છએક મહિનાનું ફૂલ, ત્યારે ભાવનગરમાં ‘વેણીનાં ફૂલ’ રચાયાં. “એક વાર ઊભાં રો’, રંગ વાદળી!” એ ઋતુગીત, ‘નીંદરભરી રે ગુલાલે ભરી’ હાલરડું અને ‘ભેટે ઝૂલે છે તલવાર’ એ શૌર્યગીત તો રાત્રીએ સૂતાં પહેલાં રચીને પ્રભાતે અમૃતલાલ દાણીની પાસે હોંશભેર લઈને દોડ્યો ગયેલો. પ્રોત્સાહન પામીને બીજે જ દિવસે ‘શિવાજીનું હાલરડું’ એક જ બેઠકે રચીને દાણી પાસે પહોંચ્યો.

મારી આ કવિતા-કૂંપળોને [દાણીએ] અમૃતમય ઉત્સાહે સિંચી-ઉઝેરી. પોતાના મહિલા વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થિનીઓ આગળ આ કૃતિઓ સંભળાવવા પ્રેરીને, આડકતરી તેમજ સીધી જુક્તિ વડે મારામાં કવિતાસર્જકતાનો આત્મવિશ્વાસ રોપનાર દાણીનું એ ઋણ ન ચૂકવાય તેવું છે. સામા માણસની સુષુપ્ત શક્તિઓને પારખી એની લાઘવ-ગ્રંથિનું આવરણ ઉખેડી એનામાં નિજશક્તિભાન સંચારવું અને એને નિજશક્તિના અતિભાનમાંથી ઉગારી લેતે લેતે સર્જનપ્રવૃત્તિને પંથે વળાવવો એ વિકટ કામ છે.

મારી કાવ્યસર્જકતાનો રોપ સીધેસીધો રાષ્ટ્રોત્થાનભાવની જોખમભરી ભૂમિમાં પડતો બચી ગયો અને નિસર્ગલક્ષી બાળગીત, કૌમારગીત તેમજ દાંપત્યગીતની ક્યારીમાં રોપાયો. રાષ્ટ્રભાવી કૃતિઓનો ઉગમ તો તે પછી, ‘29-‘30નાં વર્ષોમાં, ‘જાગો

જગનાં ક્ષુધાર્ત' અને 'કવિ, તને કેમ ગમે!' એ અનુકૃતિઓ વડે થયો હતો. પીડિતોના અવાજને અને રાષ્ટ્રભિમાનની ભાવનાને છેડતાં મારાં કાવ્યો કરતાં 'વેણીનાં ફૂલ' ને 'કિલ્લોલ'નાં સુકુમાર ભાવગીતો મને પોતાને અધિક પ્રિય છે. મારું પોતાપણું તે ગીતોમાં જ વિશેષ નીતરેલ છે.

[16 માર્ચ, 1929 : રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સમારંભ પ્રસંગના વ્યાખ્યાનમાંથી]

અર્પણ: અભ્યાસ-રસિકોને.

અભ્યાસીઓને ગૌરવદાન કરવાનું ગુજરાત પાસે જે એક જ માન છે તે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકનું પહેલું દાન લોકસાહિત્યના ખેડાણને થયું. નમવા સિવાય બીજી કઈ લાગણી અત્યારે અનુભવી શકાય? સાહિત્યજગતમાં હજુ સાત જ વર્ષનું શિખાઉ શૈશવ ચાલી રહ્યું છે તેને અભિમાન પણ શાં હોઈ શકે? ચંદ્રકદાન મારા અંતઃકરણમાં ગૌરવને બદલે આત્મનિરીક્ષણની પ્રેરણા જગાવે છે, મને મારા અધિકારની તપાસે ચડાવે છે, અતિ વહેલી કે અતિ સસ્તી કીર્તિ મળી જવાથી પ્રગતિ રૂંધાઈ જાય એ ચિંતામાં મને ઉપાડી જાય છે.

આ ગૌરવદાન શિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યની વચ્ચે સેતુ બાંધે છે. સાથોસાથ, અમો સહુ અનુરાગીઓમાં વિવેક, સમતુલા, શાસ્ત્રીયતા, અભ્યાસ, વિશાળતા અને ગંભીર ચિંતનની જવાબદારી જન્માવે છે. જેમને કદી દીઠા નથી તે સ્વ. રણજિતરામભાઈનું સ્મૃતિચિહ્ન મારી છાતી પર ચોડાય છે એથી હું મારા કાર્ય પર હંમેશા એમની પ્રેરક છાયા છવાયેલી અનુભવતો રહીશ.

[તમારી] આવી મનમોટપનો અમે શો પ્રત્યુત્તર આપીશું? અમે સહુ અભ્યાસ વિસ્તારીએ, વિવેક કેળવીએ, કૂવા માંચલાં દેડકાં ન બનીએ, સૂંઠને ગાંઠીએ ગાંધી ન બનીએ, વફાદાર રહીને રજૂ કરીએ અને કડકમાં કડક ટીકા સામે ચાલીને નોતરીએ, છેલ્લી પીંચી એવી ફેરવતાં જવું કે આપણે ભુલાઈએ પણ રંગો ન ઊડી જાય.

હજી ઘણું કરવું બાકી રહ્યું છે. વહીવંચા અને ચારણોના ચોપડામાં થોકથોક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ-કાવ્યો પડ્યાં છે. ભાષા તેમ જ યુગનિરૂપણને હિસાબે અત્યંત ઉપકારક ચારણી મહાકાવ્યો હજી અકબંધ પડ્યાં છે, ચારણોના ચોપડામાં એને ઊઘઈઓ ખાઈ રહી છે. કોમકોમના સ્ત્રીજનો પાસેથી ઝડપથી લુપ્ત થતાં રાસો, લગ્નગીતો, વ્રતકથાઓ, હલકાં મનાતાં પાસે પડેલાં ભજનો, રાવણહથ્થાવાળાઓ-તૂરીઓ-મેરો-વાઘેરોની કાફીઓ, ગુજરાતની ભીલ-કાળીપરજ-રાનીપરજ વગેરે જાતીઓનાં ગીતો-ભજનો, નૃત્યકલાનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો મોજૂદ છે. બેમૂલ સમૃદ્ધિ ગુમાવી બેસીશું.

આજનો યુગ પ્રજાયુગ, એટલે કે લોકયુગ. માનવજાતિના ઇતિહાસનું ઝીણામાં ઝીણું દફતર લોકસાહિત્ય છે. દેશદેશના folklorists વચ્ચે સંબંધ બંધાય એવા સુયોગો છે. આપ ન કલ્પી શકો એવું ઐક્ય આંતરપ્રાંતીય સાહિત્યમાં મેં દીઠું છે, અને એ બધું ઘણું ઉજ્જવલ મોંએ આંતરરાષ્ટ્રીય દરબારમાં બેસી શકશે.

મારી સૌ પહેલી નાનકડી કૃતિ ‘કુરબાનીની કથાઓ’થી લઈ આજ પર્યંત મારી લેખનપ્રવૃત્તિમાં જેમનો રસ ન્યૂનતાને પામ્યો નથી એવા મુરબ્બી [શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી]ને મળવા ગયો હતો મુંબઈમાં. કહે કે, “ઝવેરચંદ, ડૉ. જીવણજી મોદીનો આ કાગળ છે. હમણાં સૂરત ગયેલા. ગુજરાતી લગ્નગીતો સાંભળી આવેલ છે, ને એ વિશે વધુ જાણવા માગે છે. તું જ જઈને એમને બધું કહી આવ.”

એમની ચિઠ્ઠી લઈને ગયો. એ પારસી બુઝુર્ગને મેં ગુજરાતી લગ્નગીતોના મારા સંગ્રહ ‘ચૂંદડી’ની વાત કહી. પહેલો જ પ્રશ્ન એમણે આ પૂછ્યો : “‘ચૂંદડી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શું છે?” મારી પાસે ઉત્તર નહોતો. કહે કે “You must know that.” (એ અર્થ મેં સોળ વર્ષ પછી મેળવ્યો! શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીજી કહે કે ચંદ્ર જેવી બુદ્ધાળી ભાત હોય છે, તે પરથી ચૂંદડી.)

ડૉ. જીવણજીએ, શ્રી ઝવેરીના સારા અભિપ્રાય પર આધાર રાખી, મને કહ્યું: “અમારી જૂની સંસ્થા જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીનું છ વ્યાખ્યાનોનું વાર્ષિક સત્ર હોય છે. આ વર્ષનાં છ વ્યાખ્યાન તું ન આપે?”

આવા પ્રખર વિદ્વાન સમક્ષ ઊભવાની અશક્તિનું ભાન છતાં, વ્યાખ્યાનો કેમ અપાય તેની ગમ ન હોવા છતાં, કામ કામને શીખવશે એવી જ આશાથી સ્વીકારી લીધેલી એ વ્યાખ્યાનમાળામાં હું પાર ઊતર્યો.

એ વ્યાખ્યાનમાળાનું ટાંચણ માનસપટ પર રહ્યું છે. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકનું પહેલવહેલું સન્માન પામીને મુંબઈ છેલ્લું ભ્રાષણ દેવા ગયો હતો. કાવસજી જહાંગીર હોલમાં શ્રોતાસમૂહ ચિકાર રહેતો. પ્રમુખસ્થાને બેસતા ડૉ. સર જીવણજી મોદી. પોતે કડક હતા, કરડા હતા, સહેલાઈથી પ્રસન્નતા બતાવતા નહિ, શિખાઉ માણસ મલકાઈ-છલકાઈ જાય એવી રીતે વર્તતા નહિ. મારો ચંદ્રક હાથમાં લઈ, પંપાળી પંપાળી

શ્રોતાસમૂહને એ બતાવી મને કહ્યું: “આ ચંદ્રકથી તારી જવાબદારી ઘણી બધી વધી જાય છે. સંશોધન કરતો જ રહેજે, મલકાઈ જતો ના.”

સેંકડો ગુજરાતીઓની સાક્ષીએ સ્વીકારેલો એ ગુરુમંત્ર સતત કાનમાં ગુંજતો રહ્યો છે. યથાશક્તિ એનું પાલન કર્યે ગયો છું.

* * *

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીવાળું બીજું કે ત્રીજું વ્યાખ્યાન આપવા મુંબઈ જતો હતો. વઢવાણથી એક સ્નેહીનાં પુત્રી અને એમનું ધાવણું બાળક સાથે થયાં. હું ઘરનો જ સથવારો સાંપડ્યો. સ્નેહીનાં પત્ની કહે, “તાર કર્યો છે, જમાઈ સ્ટેશને આવશે.”

વળતી સવારે ગ્રાંટ રોડ સ્ટેશને ઊતર્યાં, સામે કોઈ આવેલું નહોતું. આઠ જ આનામાં વિક્ટોરિયાવાળો મુસ્લિમ છેક ભીંડી બજાર આવવા તત્પર બન્યો. માર્ગ સૂમસામ દેખાય, પણ પૂછવા-જાણવાનું ઓસાણ જ ન ચડ્યું. વિક્ટોરિયા છેક જુમા મસીદ નજીકના બે માળવાળા એક મકાન પર જઈ ઠેરી ત્યારે નજર પડી કે એ મકાનનું પ્રવેશદ્વાર બંધ છે, આજુબાજુ બધા માળા બિડાયેલા છે, માર્ગ પર સૂનકાર છે, અવરજવર નામ નથી; છે ફક્ત સામે ઉઘાડી પડેલી ભોંય ઉપર લજજતથી ચૂપચાપ બેઠેલ કાળાં કપડાંવાળા સોએક શખ્સોનું ટોળું.

“કોઈ બોલતું કાં નથી? અરે, ખોલો!”

જવાબ નથી જડતો. બારીઓ બધી બંધ હતી. મારી નજર ચડતી ચડતી અગાસીએ પહોંચી ત્યારે દેખાયા ધોતિયાં અને ખમીસભેર ઊભેલા મૂંગા હિંદુ મહોલ્લાવાસીઓ. એમાં આ બહેનના પતિને જોયા. કહ્યું: “અરે, ઉઘાડો તો ખરા, ... બહેનને લાવ્યો છું.”

જવાબ નથી દેતું કોઈ. મને મૂઠને પણ સમજ પડતી નથી પરિસ્થિતિની. થોડી વાર રહીને એ ભાઈ નીચે આવે છે, પત્નીને ને બાળકને સામાન સહિત ચૂપચાપ અંદર લઈ લે છે, મને કશું કહેવા પણ થોભતા નથી.

હું બિસ્તર ખભે ભરાવી ચાલતો થાઉં છું. પેલા સોએક શખ્સો તાકતા બેઠા છે એમાંનો એક મને પૂછે છે —

“કેમ બાબુ, ઉપડાવવું છે બિસ્તર?”

“ના,” કહીને હું મહમદઅલી રોડ પર ચડું છું.

એ જ ક્ષણે એક ભાડૂતી મોટરગાડી નીકળે છે. થોડેક જઈને એ ગાડી ઊભી રહે છે. ડોકું કાઢીને ડ્રાઈવર મને ધીમા અવાજે પૂછે છે: “ક્યાં જવું છે?”

“ઘોબી ગલીમાં.”

“બેસી જાવ ગાડીમાં.”

“કેમ?”

“ખબર નથી? અહીં તો હુલ્લડ ચાલે છે. આ બેઠા છે તેને જોતા નથી? હમણાં તમારું કામ કાઢી નાખશે.”

પેલું ટોળું સળવળતું હતું, એ સળવળાટ તુરત શમી ગયો. અજાણ્યો ડ્રાઈવર મને એકદમ ગાડીમાં લઈ ઘોબી ગલીમાં ઉતારી ગયો. ત્યાં પણ વેરાન દશા હતી. દરવાજા બંધ. ઉપર ઊભા હતા મારા પિતરાઈ ભાઈ ડૉ. [વ્રજલાલ] મેઘાણી અને ચાર ખેતાણી ભાઈઓ (જેઓ તે કાળે સ્નેહીઓ હતા, આજે આપ્તજન બન્યા છે.).

મોટરવાળાને એક રૂપિયો આપતાં આપતાં પૂછ્યું: “કેવા છો?”

“મુસલમાન.”

માળો ઉઘાડી મિત્રોએ મને ઉપર લીધો. “જાણતા નથી, હુલ્લડ ચાલે છે?”

કહ્યું, “હું તો વગર જાણ્યે છેક મૃત્યુના મોંમાં પગ મેલી આવ્યો. કશી ખબર નથી.”

પેલાં બહેનના પતિએ સગી સ્ત્રી અને બાળકને લેવા ઊતરવામાં તો વિલંબ કર્યો, પણ મને તો શબ્દ સરખો ય ઉચ્ચાર્યા વગર બારણાં બીડી લીધાં. ને પચાસેક મઢો અગાસી પરથી એક હરફ વગર મને નીચે એકાકી ને અસહાય અવસ્થામાં જોતા રહ્યા. પેલા ટોળાએ તો કશો સંચાર પણ ન કર્યો. પાછળથી જે કરવું હતું તે કરી નાખત, પણ એક મુસ્લિમ ડ્રાઇવરે મને ઊંચકી લીધો.

“તમે કેમ આવ્યા છો તે તો કહો!”

“લોકસાહિત્યનું ભાષણ દેવા.”

“બંધ રાખ્યું જ હશે એ તો.”

“મારે મંત્રીને પૂછી આવવું જોઈએ.”

“શી રીતે જવાશે?”

મેં કહ્યું, “જવાશે. મારા ગજવામાં આ છે.” મેં મારી પરવાનાવાળી રિવોલ્વર કાઢીને દેખાડી.

“વ્યાખ્યાન તો આજે સાંજે આપવાનું જ છે.” મંત્રીનો એ જવાબ મને ગમ્યો હતો. ખોપરીમાં એક ખુમારી ભરી હતી. જતાં ને વળતાં જે સાંકડી ગલીઓ વટાવતા હતા ત્યાં ત્યાં મારો હાથ કબજાના અંદરના ભાગની જેબ પર જતો હતો.

કેટલો રોમાંચક એ સ્પર્શ હતો! આજે સમજું છું કે હુલ્લડખોર ટોળાની વચ્ચે ઘેરાઈ ગયે આ રિવોલ્વર એના માલિકનો જાન બચાવી તો ભાગ્યે જ શકી હોત; કદાચ દગલબાજ છૂરીના સપાટાએ આ હથિયાર બહાર કાઢવાનો યે સમય ન આપ્યો હોત. તે બધું આજે તો સમજાય છે, તે દિવસે દિલમાં રંચ માત્ર પણ ફફડાટ ન હતો. મુકાબલાનો મોકો મળતાં, કતલખાનાના બકરા પેઠે નહિ જ મરવું પડે એવો એક મિજાજ મનનાં છિદ્રોને ભરી રહ્યો હતો. 'Live dangerously : જોખમના ભય વચ્ચે જ દમ ઘૂંટો, દોસ્તો!' એ સુભાષચંદ્રનું સૂત્ર આજે લાખો કલેજાંને સર કરી ચૂક્યું છે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

વ્યાખ્યાનમાં પ્રમુખ ને મંત્રી, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો બધાં બરાબર આવ્યાં. રાતે વ્યાખ્યાન બરાબર પતાવી કાઠિયાવાડ મેઈલમાં મુંબઈ છોડ્યું. તે પછી હુલ્લડ વધુ સળગી ઊઠ્યું.

* * *

[1929]

[‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ની] પ્રથમ આવૃત્તિ પર દષ્ટિ પડે છે ત્યારે થાય છે કે ‘તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ!’ એ ડુંગરે-ડુંગરાની શિખરમાલામાં સાત-સાત વર્ષ મને વિહાર કરાવનારા અને એની ખીણે-ખીણેથી ઢગેઢગ ઇતિહાસ-સાહિત્ય સંઘરાવનારા અનેકમાંથી આજ કોને નોખા પાડું? કોનું ઋણ સ્વીકારું? સર્વના પ્રેરણાહાર શ્રી પ્રભુજીના ખોળામાં જ મારાં સમગ્ર આભારવંદનો ઠાલવી આપું છું. પરમાત્મા મારા સર્વ નાનામોટા સહાયકોને, શુભચિંતકોને આ વંદનો વહેંચી આપજો.

* * *

મારા ચારણ સ્નેહી ગગુભાઈ નીલા ભેટ્યા 1925માં શ્રી વાજસૂર વાળાના સૌજન્યથી. એક દિવસમાં તો દિલ દઈ દીધું. બેસતાં, સૂતાં, ખાતાંપીતાં, ગગુભાઈની રસના રેલતી જ રહી.

ગળું જાડું, ગાવા જોગ નહિ. જાતે કદી રચતા નહોતા. વાત કહ્યા જ કરતા. મેઘની ધારાઓ છૂટે તેમ વાગધારા છૂટે. શૌર્યની, દાતારવટીની, પ્રેમની, વૈરની, ખાનદાનીની, મારવાડથી સોરઠના કૂબા-નેસડા લગીની વાતો કહેતા કહેતા પોતાના કથનની વીર-કરુણ ઉર્મિઓમાં ઘસડાઈ જાય.

શેણી-વિજાણંદની વાત મેળવવા અને એ પ્રેમકથાની લીલાભૂમિ ગોરવીઆળી ગામ જોવા ગગુભાઈ મને લઈ ગયેલા. વળતાં માર્ગે ગગુભાઈએ ચિત્રાત્મક બાનીમાં વિગતપૂર્ણ ચિતાર ખડો કરીને અંતર પર છાપી નાખે તેવી શૈલીમાં કિસ્સો કહ્યો તે ‘ઘોડી ને ઘોડેસવાર’ મારી યાદદાસ્તમાં સાંગોપાંગ સમાઈ બેઠેલ છે. [જાતે] નિહાળેલ હોય તેવું શેત્રુંજીના એ આરાનું દૃશ્ય : પૂરના ઘુઘવાટ, ઘોડીનો યુવાન અસ્વાર, માફાળા ગાડામાંથી બાળક સોતી ઊતરતી [ને] વાએ લહેરાતા મલીરે શોભતી કાઠિયાણી, એ ત્રાપો, ત્રાપા પર કાઠિયાણીનું બેસવું, મધવહેને ત્રાપાની રસી પર ચડી આવતો નાગ, નિરાધાર ત્રાપાનું નદી-પૂરમાં ઘસડાવું, અસ્વારનું પૂરમાં ઘોડી સહિત ખાબકવું, બાઈ-બાળકને બેલાડ્યે લઈ લેવા, અને છેલ્લે ત્રીજી તળપે કાંઠા પર ચડી ગયેલી ઘોડીનું કમોત : રડતા અસ્વારે ઘોડીના શબ ઉપર પોતાનો રેંટો ઢાંક્યો હશે તે પણ નજરે તરવરે છે. ગગુભાઈની કથનશૈલીનો એ પ્રભાવ હતો.

વીરોચિત કારુણ્યવાળી ઘટનાઓને ઉત્કટતાએ પહોંચાડવામાં ગગુભાઈ કેટલા પાવરધા હતા તે મારી ‘રાઠોડ ધાધલ’ (‘રસધાર’, ભાગ 3)ની વાતને યાદ કરનાર વાચકો કલ્પી શકશે. જોગીદાસ ખુમાણે અને રાઠોડ ધાધલે એક જુવાનજોધ કણબીને બરછીએ માર્યો. ધણીને બચાવવા આભરણો ઉતારી દેતી કણબણ યુવતીએ ધણીને મરતો દેખી કોદાળીના જે ધડૂસકારા પોતાને કપાળે ખાધા તેનું વર્ણન ગગુભાઈનું કરેલું.

એ પાતકની આહ રાઠોડને કેમ જલાવી રહી એ વર્ણન ગગુભાઈનું. રાઠોડના વીરમૃત્યુને epic ઘટના બનાવીને કરેલું આલેખન ગગુભાઈનું.

મારા ભોગ લાગ્યા તે એકવાર આ મુલાયમ માનવીને એક શ્રીમંત સ્નેહીની જાનમાં તેડી ગયો. લગ્નની ધમાલ એવી રહી કે ગગુભાઈ ખીલ્યા નહિ, ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ જિહ્વા જામી નહિ. ખાસ નિમંત્રાવીને તેડાવેલા આ મોભાદાર ચારણને કંઈ પુરસ્કાર તો દૂર રહ્યો, રેલભાડું યે અપાયું નહિ. તે દિવસથી હું ચારણ સ્નેહીઓને શ્રીમંતોને આશરે રજૂ કરતો અટક્યો છું.

* * *

અંધારી રાત હતી. પોરબંદરના બરડા મહાલના બગવદર ગામના એક મેર ઘરની ઓસરીમાં ગ્યાસલેટના દીવાની જ્યોતે બેસી મેં લોકગીતોના મારા સંશોધનનું મંગળાચરણ કર્યું હતું.

ગયો હતો કથાસાહિત્ય માટે, પણ આંટો નિષ્ફળ લાગ્યો. મેરાણીઓના રાસડા સાંભળવા મન કર્યું. ઘણી મહેનત કરી પછી એક બહેન એવી મળી કે જેણે પોણી રાત જાગીને એ સાંભળાવ્યા. એ રાત નહિ ભૂલું.

એ શુકન કરાવનાર ઢેલીબહેન. બહેન ઢેલી અને એના પતિ આખો દિવસ ખેતરનું કામ કરીને થાકીને લોથ થયેલાં. સૂસવતે શિયાળે મારી પાસે પરોઢ સુધી બેસી રહ્યાં, ને બેન ઢેલીએ એક પછી એક ગીતો ગળામાંથી ઠાલવ્યાં ને હું ટપકાવતો ગયો. એ ગીતોએ લોકગીતોની સૃષ્ટિ પ્રત્યેનું મારું વલણ નક્કી કરી નાખ્યું. એ ગીતો માંહેલું 'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' આજે પણ ઘેર ઘેર જાણીતું છે.

સોનલા ઈંદોણી રાજ, રૂપલાનું બેડું રાજ,

રાજાની રાણી પાણી સંચર્યા;

હાથડિયા ન ધોયા રાજ, પગડિયા ન ધોયા રાજ,

આવડી વારું રે શીદ લાગિયું ?

અંધારી રાતે ગરીબ ખેડુ-ઘરના ટમટમતા દીવા સામે મેરાણી બહેનના ગળકતા કંઠે ગવાતું, કથાના કરુણ ભાવને ઘનીભૂત કરતા ઢાળનું એ ગીત આજ [1945માં] પણ મનના શૂન્યમંદિરમાં મૂર્તિ રચી રહ્યું છે. જીવનસંસાર પરની કાતિલ અને કરુણ વિવેચના આપતાં એ ગીતો મને ઢેલીબાઈ પાસેથી જ ડ્યાં. એ બહેનને ફરી કદી મેં દીઠી નથી.

હમણાં જ એક અખબારમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ જોયો : “મેઘાણીને મળેલાં લોકગીતો બહુધા બરડાની મેરાણી-દીધાં છે.” વાત દૂષિત છે. ગીતદાતાઓનાં નામ મારા પ્રત્યેક સંગ્રહની પ્રસ્તાવનાઓમાં રજૂ છે. એટલું સાચું કે શ્રીગણેશ કરાવનાર બહેન ઢેલી; પણ હું ભમ્યો છું પ્રાંતપ્રાંતે, મને સાંપડેલ છે સ્થળેસ્થળના ટહુકાર. ખવાસણો ને કાઠિયાણીઓ, વણિક ને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ, અનેકની કનેથી ઝાલાવાડ, હાલાર અને ગોહિલવાડનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી પ્રસાદી પામ્યો છું.

* * *

આસોદરના દાદાભાઈ ગઢવીની ચારણી જીભની મેં જ્યારે તારીફ કરી, ત્યારે એમણે મને પૂછ્યું : “દુલાને મળ્યા છો? દુલો કાગ. મજાદરનો પરજિયો ચારણ છે. ફાટેલ પિયાલાનો છે. એના હૈયામાંથી કવિતા ફૂટી છે.”

મારા અંતઃકરણમાં જે સ્વરૂપ ઊભું થયું તે મોહબ્બતને લાયક તો નહોતું જ. હશે કોઈ ઝડઝમકિયો કવિ, એવું કંઈક લાગેલું.

થોડા સમયમાં જ મને પિછાન કરાવવામાં આવી: “આ દુલા ભગત.” પાણકોરાનું ધોતિયું, પાણકોરાનો ડગલો, પાણકોરાનો જ ફેંટો, કાળી-ઘાટી લાંબી દાઢી, અને કાળા કેશનો ચોટલો; પાણીદાર છતાં પ્રશાંત બે આંખો, દીદારમાં અભિમાન, કડકાઈ અને વધુ પડતી ટાઢશ. રાતે એમણે પોતાની રચેલી દેવીની, પ્રભુની તેમ જ

ચારણ 'આઈઓ'ની સ્તુતિના ઝડઝમક્રિયા છંદો ગાયા ત્યારે એમના ઘેરા ગંભીરા , મંદિર-ઘુમ્મટના ઘંટ-રણકાર-શા કંઠનો પરિચય થયો. છંદોની જ ડબાતોડ શબ્દ-ગૂંથણીને આસાનીથી રમાડતી એમની જીભની પણ શક્તિ દેખી.

તે પછી આઠ વર્ષની અમારી ઓળખાણ અંતઃકરણોના સીમાડા ઓળંગીને અંતરંગમાં પહોંચી ગઈ છે. દુલાભાઈ 'ભાઈ' બન્યા છે.

ગાંધીજીનું શું? અસ્પૃશ્યતાનું કેમ? ધર્મને અને વરણાવરણીને આ શા આંચકા લાગી રહેલ છે? પ્રશ્નોનો પાર ન રહેતો. સહેજે દોરવાઈ જનારી એમની વૃત્તિ નહોતી. તર્કો ને દલીલોનો તોડ એ તર્ક ને દલીલ વડે જ લાવતા. એટલા બધા સનાતની લાગતા કે ખીજ ચડે.

તે વેળા આ પ્રશ્નપરંપરાનો ભેદ નહોતો પમાયો. પણ બે જ વર્ષોમાં દેખાયું કે નવવિચારોની એ સામગ્રીએ દુલાભાઈના સંસ્કારોમાં એક અજબ રસાયન નિપજાવ્યું છે. ભમરીના દરમાં સૂતેલ કીડો જેમ એક દિવસ ઓચિંતાનો અંગ મરોડી, પાંખો ફફડાવી, ભોણ ભેદીને નીકળી પડે છે, તેમ જ દુલાભાઈનું થયું છે. દુલાભાઈના ઝડઝમક્રિયા છંદોની જોડાજોડ સાદા સરળ લોકઢાળોમાં પણ એમણે નવભાવનાની કવિતા ઠાલવી છે.

એમની કવિતાને કાવ્ય-કસોટીએ ચડાવવાનો વખત [આજે 1935માં] હજુ દૂર છે. એમનાં ચારણી ઢબનાં છંદો-ગીતો તો પરાપૂર્વની ઝડઝમક્રિયા શૈલીનો જ આશરો લઈ રહ્યાં છે. મને તો શ્રદ્ધા છે કે પરંપરાગત શબ્દાડંબર, અતિશયોક્તિ, અવાજોના ગડગડાટ, ઇત્યાદિ દોષોને ત્યજી દઈ જો દુલાભાઈ ચારણી વાણીના જૂના સામર્થ્ય પર બરોબર હથોટી મેળવી કાઢે, તો એમના હાથે જોરાવર કવિતા નીપજે.

[1938 સુધીમાં] ત્રણેક વર્ષનો ગાળો મારી ને ભગતજીની વચ્ચે પડી ગયો હતો. [એમણે] નવા કાવ્ય-પ્રદેશો કેવાક ખેડ્યા છે એ જાણવાની ઉત્કંઠા વધ્યે જ જતી હતી. એમાં એક દિવસ હરિપુરા મહાસભામાંથી પાછી વળેલી મારી પુત્રી [ઈન્દુ]એ કહ્યું

કે “દુલા ભગત આવેલા, ને એમણે ‘મહાસભા – ગાંધીજીની દીકરી’ એવું બહુ સરસ ગીત ગાયેલું.” હું બહુ રાજી ન થયો. રાષ્ટ્રની માતા લેખે ગણાવા જોગ એ મહાન સંસ્થાને ‘ગાંધીજીની દીકરી’ જેવી હીનોપમા દઈને આ ચતુરસુજાણ કવિએ કેમ બિરદાવેલ હશે? એમની કવિતા કયા પંથે વળી હશે?

ભગતજી મારે ઘેર પરોણલા બન્યા. પહેલી જ માગણી મેં કરી ‘મહાસભા – ગાંધીજીની દીકરી’ સંભળાવવાની. સાંભળીને હું નવી જ અસરમાં નાહી રહ્યો. ગાંધીજીએ જેને નવાવતાર દઈને ‘મહાસભા’ નામ પાડ્યું તે નવજન્મધારિણી કોંગ્રેસ આ શુદ્ધ ગ્રામકવિની નજરમાં ગાંધીજીની દીકરી સરીખી જ રૂડી લાગે એમાં મને નવાઈ ન લાગી. હિમાળાનાં શિખર પર રાસ રમતી, ગીતો ગાતી, ઘરોઘર ઘૂમતી, ત્રણેય લોકમાં તાળીઓના નાદ સંભળાવતી જગદંબાનું કૌમારરૂપ મને પણ ભાવ્યું. આ પંક્તિઓ ગવાતી વેળા જીવતી બની હતી.

એક ચૂડલો ખળકે બ્રહ્માના દેશમાં રે,
બીજો ખળકે જૈબર કેરે ઘાટ –
દેશ જોજો ગાંધીજીની દીકરી રે.

મહાત્માજીને કાવ્યના વિષય બનાવીને કેંક કવિઓએ પોતાના કોડ ઢોળેલ છે, પણ ‘સો સો વાતુંનો જાણનારો’ એ ગીત સાંભળીને મને પ્રતીતિ થઈ કે અમે કોઈ હજુ આ કવિની માફક ગાંધીજીવનની બારીક રેખાઓ પકડી શક્યા નથી. એની ખૂબી અનેરી જ છે. ગાંધીજીવનના ઊંડા મર્મો પારખવા માટે ગાંધીને પ્રિય ક્રિયામાંથી ઉપમા પકડી છે :

એના કાંતેલામાં ફોદો ન ઊમટે...
તાર સદા એકતારો.

ઢળ ભાળીને સૌ ઢોડવા માંડે...

ઢળમાં નવ ઢોડનારો;

પોતે યણેલામાં પોલ ભાળે તો...

પાયામાંથી પાડનારો.

મોભીડો મારો, સો સો વાતુંનો જણનારો.

કહેવાનું છે મારે અમારા શિષ્ટોને કે, અત્યારની પરેશાન હાલતમાં પણ વિદ્યાનો પુરાતન વારસો સાચવીને બેઠેલી આ [ચારણ] જ્ઞાતિને સરસ્વતીપુત્રોની એક સંસ્થા સમજજો, એને વીંખાવા ન દેજો, એને બીજે ધંધે ન ચડાવજો, એના આત્મગૌરવનો તેજોવધ ન કરજો.

* * *

ટપ ટપ ટપ ટપ, થાળીમાં દાણા યણતાં પક્ષીઓની માફક ટિપ્પણીઓ દીવાલને ટીપી રહી છે, વાતાવરણ શોકાકુલ છે. માર્ગે નીકળતાં મહુવાવાસીઓ નિઃસ્તબ્ધ થોભે છે. કતપરની ખારવણો માવા-જેસા નામના બે જુવાન ખારવાઓની જળસમાધિ ગાય છે:

માવા, ગાયું ચરે ને વાછરું ટળવળે,

માવા, જાતાં ચરે લીલો ઝીંઝવો,

માવા, વળતાં ચરે નાગરવેલ્ય રે;

માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવો ને જેસો બંને નાવિકો ક્યાં ગયા? વહાણે ચડ્યા? ગાનારી બહેનો એ ભાગ નથી ગાતી પણ વહેલાનું એક ગીત મારી કને આવ્યું છે તે પણ ખંડિત હતું. બંનેની કડીઓ મેળવતાં કથા સંકળાય છે.

માવા, નકળંક જઈને વિચાર કર્યો;
માવા, લેવું છે લીલું નાળિયેર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

નકળંક મહાદેવનો વાર્ષિક મેળો ભરાય છે. લિંગ સમુદ્રની અંદર છે. ભરતીનાં પાણી થાનક ઉપર ફરી વળ્યાં હોય તે વેળા મહાદેવની પાસે પડેલ શ્રીફળ-સોપારી હાથ કરી આવે તે સાચો મર્દ. આ મર્દાઈની શરતમાં માવો ને જેસો ઊતર્યા.

માવા, વેળિયું કાઢીને બેનને આપિયું;
બેનને નયણે વિછૂટ્યાં છે નીર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

કદાચ ડૂબી જવાય એ ધારણાથી કાનનું વેળિયું કાઢીને માવાએ બહેનને આપ્યું. બહેનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. માવો ને જેસો નકળંક પહોંચ્યા, સોપારી-શ્રીફળ હાથ કર્યાં. ત્યાં તો —

માવા, પાણી સમદર વળી ગિયું;
માવા, લેવાણા લોહુંની માંચ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

ઓટ આવી જવાથી સમુદ્રજળ પાછાં વળી ગયાં તેના જોશમાં સપડાઈને સાહસિકો ઘસડાઈ ગયા.

માવા, વીરની બેન્યું તે વાટો જોઈ રહી,
માવા, દીવિયું કરીને દરિયા જોઈ વળ્યા;
માવા, જોયા રતનાગર લોઢ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

રાત પડી ગઈ. અંધકારમાં મશાલો પેટાવીને દરિયો તપાસ્યો, પણ માવો ને જોસો હાથ ન આવ્યા.

વાતાવરણમાં કરુણતા ઘૂંટાતી ગઈ. પીઠ ફેરવીને બેઠેલી એ સ્ત્રીઓનાં મોં પરના ભાવો નહોતા કળાતા, પણ સૂનકાર પથરાયો હતો. ગીતના ઉદ્ગારો સ્વયમેવ શોકાકુલ નીકળતા હતા. શિષ્ટ કે દુષ્ટ એવા બનાવટી ભેદની રેખા વિનાનો શુદ્ધ સંસ્કાર આ બહેનોના કંઠમાંથી ટપકતો હતો.

ગીત પૂરું કરીને બાઈઓ સન્મુખ થઈ. આંખો ભીની હતી. મોં પર દરિયાનાં મોજાં ફરી વળ્યા હોય એવી ઝાંખપ હતી. ગીતો શોધવાની ઊલટમાં ભાન ગુમાવીને મેં નવી ઉઘરાણી કરવા માંડી. બહેનોએ જવાબ દીધો: “ભાઈ, અમે આ ગીતો મહામુશ્કેલીએ ગાઈએ છીએ, ગાઈ શકાતાં નથી અમુથી. આ અમે સાતે બેઠી છંધી તેમાંથી કોઈનો બાપ, કોઈનો ધણી અને કોઈના ઘરમાંથી છ-સાત દરિયે ડૂબીને મૂઆ છે. એની વેદના આ ગીત ગાતાં તાજી થાય છે. અમારાં ગળાં રૂંધાઈ રહેલ છે, ભાઈ. આ તો તમે ગીતો માંડી લેવા આવેલ છો એટલે અમારે હૈડાં કઠણ કરીને ગાવાં પડે છે, પણ અંદરથી તો અમે વલોવાઈ રહ્યાં છીએ.”

શબ્દોએ મને શરમિંદો કરી મૂક્યો. શ્રી રામનારાયણ [વિં] પાઠકનું એક વાક્ય સાંભરી આવ્યું. લોકગીતોના મારા સંગ્રહકાર્ય સારુ એમણે [એકવાર] પોતાના ચોગાનમાં ઘકરડા કોમની બહેનોને નોતરી હતી. એ બહેનો કોઈ ઉત્સવની સ્વયંસ્ફુરણાથી નહિ પણ એક-બે સાહિત્યિકોને સંભળાવવાની સભાન મહેનતથી ગીતો સંભારીને ગાતી હતી.

“કોઈ સ્ત્રીની કનેથી આમ ગીતો કઢાવવાં!” પાઠકભાઈએ કહ્યું, “Is it not something like drawing them naked? [એમને નવસ્ત્રી કરતાં હોઈએ એવું નથી લાગતું?]”

એ વાક્ય મારી છાતીએ ચોંટી ગયું છે. માનવ-સૌંદર્યને ચીતરવા માટે કલાકાર પોતાની સામે કોઈ જીવતી સ્ત્રીને નગ્નાવસ્થામાં ઊભી રાખે, એના જેવું જ શું હું નહોતો કરી રહ્યો? મારે જોઈતાં હતાં ગીતો, મારે આલેખવી હતી શબ્દ-છબી. તે સારુ, મારી કલાસિદ્ધિને સારુ, આ નાવિક-પત્નીઓનાં હૈયાંઓને હું ખુલ્લાં કરી રહ્યો હતો!

મકાન ચણાવનાર ઘરઘણીએ ભલાઈ કરીને આ બહેનોને મારા ગીત-સંઘરા સારુ રાતપાળી રોકી લીધી હતી. પણ એનો અર્થ એ થયો કે તેઓ રાતભર પેટ્રોમેક્સને અજવાળે ગળાં ખેંચીને પછી વળતો આખો દહાડો મજૂરી કરે, ને સાંજરે કુલ ૩૬ કલાકે ઘર ભેળી થાય. 'Is it not like drawing them naked?' – એ શ્રી પાઠકનો ઉદ્ગાર મારા મનને આઘાત કરતો હતો.

એક જણી દોડીને બીજા કારખાનાની બાઈઓ સાથે સાતેને ઘેર સંદેશો મોકલી આવી. પોતાનાં અસ્પૃશ્ય ગીતો એક ભણેલાની ધોળી ધોળી નોટ-બુકમાં આસન પામી રહેલ છે એ કૌતુક, એ માન, એ મહત્તા આ સાત બાઈઓના પ્રાણમાં કોઈ અપૂર્વતાની લાગણી રોપી રહી હતી. તેઓએ છેલ્લું ગાયું આખા દિવસની આહ પર શાંતિના શીતળ લેપ કરતું એક ધીરગંભીર ભજન –

દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં એ જી!

એ જી! પત્ય પોતાની જાય રે મન...લો! — દોરંગાં

કૂડાં રે કપટી ને લોભી લાલચુ રે જી!

એ જી! પારકે દુઃખે ન દુભાય રે મન...લો! — દોરંગાં

ક્તપરની ખાડીના કાદવમાંથી આવાં સુવાસિત પુષ્પો જડવાની આશા રાખી નહોતી. 'મન...લો! દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં એ જી!' એ શબ્દો દોરંગાઈના તાજા અનુભવી હૈયાકૂટને કાને માતાના બોલની જેવા મીઠપભર્યા છંટાતા હતા.

દિગ્પાલોની લગામો તોડાવીને વછૂટતા ઝંઝાવાતો મારા બંધનવિરોધી પ્રાણને બહુ ભાવે છે. પરંતુ હવે પછી તો એ પવન-હુંકાટાનો વિચાર કરતાં જ મારા અંતરમાં એક વેદના જાગશે. મારા નિર્બંધ પ્રાણની મસ્તી પોચી પડશે, મારો હર્ષોન્માદ ઊંડાણે ઊતરશે — કારણ કે મને સાંભરી આવશે એ વંટોળ-ધ્વનિ થકી ભરનીંદરે ફફડી ઊઠતી એક માતા — જેનો બેટડો દરિયાની ખેપે પળ્યો હશે.

* * *

રઝળતો રઝળતો ત્રણ દિવસ પર ઘેર આવ્યો છું. ‘બહારવટિયા’ની નવી આવૃત્તિમાં હકીકતો ગોઠવતો જાઉં છું. વિચારું છું તેમ પ્રસંગો વધુ ને વધુ સરસ લાગે છે અને મારા અંતરમાં આશા ઉદ્ભવે છે.

હું બહાવરો બનીને સમાનધર્મીઓને શોધું છું. જૂની loreનો ધ્વંસ સહેવાતો નથી. છૂટો હોત તો ગામડે ગામડે અને ઝાડે ઝાડે ભ્રમત; પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી છું, મનધાર્યુ રખડી શકતો નથી. [વાત] ભાવિને હાથ છે.

હું અધિકારી બનું, હંમેશા બની રહું એટલું જ પ્રભુ પાસે માગું છું. બાકી તો યુગદેવતા સહુની પાસે કાંઈક કાંઈક કાર્ય કરાવી લે છે, અને એનું યત્કિંચિત વાહન બની શક્યો હોઉં તો તે આભારની લાગણી નીચે મારું મિથ્યાભિમાન છૂંદાય છે.

* * *

[રાણપુર: માર્ચ, 1930] અમે અત્યારે ગાંધીજીની લડતમાં ગળાબૂડ છીએ. ધમાલ ચાલે છે. બહાર ક્યાંયે નીકળવાનો સમય નથી.

[11 માર્ચ, 1930 : પત્ની દમયંતીબેન પરના પત્રમાંથી]

મારી વ્હાલી વ્હાલી વ્હાલી દમુ,

૦૦૦ ગઈ કાલે રાણપુરથી તાર હતો. રાતે ને રાતે ઊપડી અમદાવાદ આજે સવારે આવી મળવાની સૂચના હતી. આંહીં સવારે આવ્યો પણ રાણપુરથી કોઈ આવ્યું નથી. શા માટે તેડાવ્યો અને હવે ક્યાં જવું કશા જ ખબર નથી. કદાચ ખાસ યુદ્ધ-ખબરપત્રી તરીકે ગાંધીજીની ટુકડી સાથે મોકલવાની ગોઠવણ હોય. તો તો મારે કાલે જ ઊપડવું પડશે. પછી તો મળીએ ત્યારે ખરાં. બહાદુર બનજે, મુંઝાઈશ નહિ. હું તો જ્યાં હઈશ ત્યાં તને મારી હૃદયેચ્છરી કરીને નિરંતર સાથે જ રાખીશ.

ઇંદુને માટે મોટર ન લેવાણી. બાપુજી હવે એને મોઢું શી રીતે બતાવે?

લિ. તારો સદાનો ઝવેરચંદ

['સિંધુડો', સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનાં ગીતોનો સંગ્રહ, 6 એપ્રિલ, 1930ના દિવસે બહાર પડ્યો.]

'સિંધુડો' શબ્દ યુદ્ધના અને શૌર્યના સૂરનું સૂચન કરે છે. ગીતો કાવ્યત્વની કસોટીએ કાચાં છે, પણ [પુસ્તકાકારે] પ્રસિદ્ધ કરવાનો અધિકાર એક જ છે: જેઓએ વાંચ્યાં-સાંભળ્યાં છે તેઓની ચાહના. મોટી મેદિનીઓ વચ્ચે પણ એ ઝિલાયાં છે.

આ સર્જનને અંગે મારા પર એક એવું ઋણ છે જે નિર્દેશ કર્યા વિના ન રહી શકાય તેવું છે. એ ઋણ શ્રી કકલભાઈ કોઠારીનું છે. શૌર્યવતી અંગ્રેજી કવિતાઓ એના હાથમાં પડે કે ગુરુવારે મારી ગરદન પકડે, મારામાં આત્મવિશ્વાસ પૂરે, મારી જોડકણા-શક્તિને જાલિમની માફક કામે લગાડે : એ ગુલામીમાંથી ગુલામ એક એવો ખજાનો કમાયો છે જે કદાચ અખૂટ નીવડશે.

કર્તાનું પરમ ભાગ્ય છે કે આ સંગ્રહની પ્રસિદ્ધિ એક અભૂતપૂર્વ મુક્તિસંગ્રામના પ્રથમ પ્રભાતે થઈ શકે છે.

[સરકાર 'સિંધુડો' જપ્ત કરે છે.]

[27 એપ્રિલ, 1930] સત્યાગ્રહને અંગે મને એક કલ્પિત ભાષણ કર્યા બદલ કેદ પકડી, કેસ ચલાવીને કાલે સજા કરી જેલ [મોકલવાના] છે. કદાચ બે વર્ષ મળશે.

[28 એપ્રિલ, 1930: ધંધુકા કોર્ટમાં કરેલા નિવેદનમાંથી]

મારા જેવા મામૂલી અખબારનવેશને પોલીસે ભારે માનથી નવાજ્યો છે. જે ભાષણ મેં કર્યું નથી તે ઉપજાવી કાઢવાને અને તેની કીર્તિ મને બક્ષવાને સમર્થ ભેજું પોલીસ ધરાવે છે તેને અભિનંદન પાઠવું છું. જે દિવસે અને કલાકે ભાષણ કર્યાનું તહોમત છે તે દિવસે અને કલાકે હું રાણપુરમાં મારા ઘરમાં ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો. મૌન સેવવા છતાં આ મહાસામ્રાજ્ય માટે ભયંકર માણસ તરીકે[નો] તેમનો રૂડો અભિપ્રાય પામી શક્યો છું તે મારા નાના મસ્તકને જરૂર ઉન્મત્ત બનાવી મૂકે તેવી વાત છે.

ન્યાયને નામે અત્યાચારથી ખદબદી રહેલા આ તંત્રમાં મને લગીરે ઇતબાર નથી. ગોરી નોકરશાહી અને પતિત કાળી પોલીસ એકત્ર થઈ કાવતરાં કરે છે, અમુક માણસોને પસંદ કરે છે, તેમને ફસાવવા જાળ નાખે છે, ખોટો પુરાવો ઊભો કરે છે, આગળથી સજા નક્કી કરી નાખે છે. ભીરુ હૃદયનો માજિસ્ટ્રેટ કિન્નાખોર

નોકરોના કાવતરા વિરુદ્ધ વર્તવાની હામ ભીડી શકતો નથી. મને તમારી [ન્યાયાધીશની] દયા આવે છે. અંતરાત્માની સાથે છેતરપિંડી ખેલવાની ફરજ પાડનાર આ દોજખી જીવનમાંથી તમે અને તમારાં સંતાનો જલદી મુક્ત થાઓ એવી મારી બંદગી છે.

મારા દેશના જુવાનોને હાથે લખાઈ રહેલા જ્વલંત શૌર્ય-ઇતિહાસ માટે અભિમાન અનુભવતો, મારી પોતાની અપાત્રતા માટે શરમ અનુભવતો, આ પરદેશી જુલ્મગારોનાં હથિયાર બની રહેલા મારા વિમાર્ગી બંધુઓ માટે પરિતાપ પામતો રજા લઉં છું.

મારે એક પ્રભુ-પ્રાર્થના ગાવી છે. પરવાનગી હોય તો ગાઉં.

હજારો વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ,
કલેજાં ચીરતી કંપાવતી અમ ભયકથાઓ,
મરેલાંનાં રુધિર ને જીવતાંનાં આંસુડાંઓ:
સમર્પણ એ સહુ તારે કદમ, પ્યારા પ્રભુ ઓ!

અમારા યજ્ઞનો છેલ્લો બલિ: આમીન કે'જે!
ગુમાવેલી અમે સ્વાધીનતા તું ફેર દેજે!
વધારે મૂલ લેવાં હોય તોયે માગી લેજે!
અમારા આખરી સંગ્રામમાં સાથે જ રે'જે!

નથી જાણ્યું અમારે પંથ શી આફત ખડી છે,
ખબર છે આટલી કે માતની હાકલ પડી છે,
જીવે મા માવડી એ કાજ મરવાની ઘડી છે:
ફિકર શી જ્યાં લગી તારી અમો પર આંખડી છે?

[29 એપ્રિલ, 1930] મને બે વર્ષની સાદી [જેલની] સજા કરી છે.

[સાબરમતી જેલ]

મારે માનવંતા શ્રી [પ્રભાશંકર] પટ્ટણીજીનો ખાસ ઉપકાર માનવાનો રહે છે. મારા પર ગુજરેલા અન્યાયને મિટાવવાની લડત તેઓશ્રીએ જાતે જ ઉપાડી હતી. એ મહેનતનું પરિણામ ભલે ન આવ્યું; નહિ જ આવે, છતાં શ્રી પટ્ટણીજીનું ઋણ તો માથા પર ચડ્યું જ ગણું છું.

અમે કાંતીએ છીએ – હું હાથ વતી ને અમૃતલાલ શેઠ જીભ તથા આંખ વતી. વાંચવામાં જીવ ખૂબ પરોવાઈ ગયો છે. લખવાનું બંધ છે. એ દ્વાર પણ જતે દિવસે ઊઘડશે.

‘કોઈનો લાડકવાયો’ : જેલમાંથી] અબ્બાસ [તૈયબજી] દાદાની વિદાયની [આગલી] સાંજરે સ્નેહસંમેલનમાં શ્રી દેવદાસ ગાંધીએ જૂની Royal Readerમાંથી Marie La Coste નામની કોઈ અજાણ બાઈનું રચેલું કાવ્ય ‘Somebody’s Darling’ વાંચી સંભળાવેલું તે પરથી આ સૂઝ્યું છે. મારી આંખોનાં ખીલ ઠોલાવેલાં તે દિવસે લગભગ આંધળા લખેલું.

રક્ત ટપકતી સો સો ઝોળી સમરાંગણથી આવે,
કેસરવરણી સમરસેવિકા કોમલ સેજ બિછાવે :

ઘાયલ મરતાં મરતાં રે
માતની આઝાદી ગાવે.

કો'ની વનિતા, કો'ની માતા, ભગિની ટોળે વળતી,
શોષિતભીના પતિ-સુત-વીરની રણશય્યા પર લળતી,
મુખથી ખમા ખમા કરતી
માથે કર મીઠો ધરતી.

વાંકડિયાં એ જુલ્હાંની મગરૂબ હશે કો માતા,
એ ગાલોની સુધા પીનારા હોઠ હશે બે રાતા :
રે! તમ ચુંબન ચોડાતાં
પામશે લાડકડો શાતા.

કંકાવટીએ આંસુ ઘોળી છેલ્લું તિલક કરંતા,
એને કંઠ વીંટાયા હોશે કર બે કંકણવંતા :
વસમાં વળમણાં દેતા,
બાથ ભીડી બે પળ લેતા.

એવી કોઈ પ્રિયાનો પ્રીતમ આજ ચિતા પર પોઢે,
એકલડો ને અણબૂઝેલો અગન-પિછોડી ઓઢે :
કોઈના લાડકવાયાને
ચૂમે પાવકજ્વાલા મોઢે.

એની ભસ્માંકિત ભૂમિ પર ચણજો આરસ-ખાંભી,

એ પથ્થર પર કોતરશો નવ કોઈ કવિતા લાંબી :

લખજો : 'ખાક પડી આંહી કોઈના લાડકવાયાની..'

પ્રવાહ વઘ્યો તેનું કારણ મરાઠી સાખીના વૃત્તની પ્રવાહિતા હશે. અનુવાદ નથી.
રંગો પૂરવામાં છૂટ લીધી છે. કેટલું મારું ને કેટલું પારકું તેની મને ખબર નથી.

[14 ઓગસ્ટ, 1930 : પોતાની જન્મતિથિએ પત્ની દમયંતીબેનને ઉદ્દેશીને]

શ્રાવણી પાંચમનાં અંધાર,
કારમું ઘોરે કારાગાર,
સુણાતા પલપલ તુજ ભણકાર.
'આવી છું પહેરાવા ફૂલહાર',
હેયે મઘમઘ થાય તાહરા બકુલ સમા એ બોલ;
જન્મદિવસ સંભારી દઈ તેં જગવ્યા ઉર-હિલ્લોળ.

'અભય'નો મંત્ર પી થઈ શૂર,
બની ગઈ રણચંડી ચક્રચૂર;
ધન્ય તુજ દેશભક્તિનાં પૂર,
ચડાવ્યાં હું-પામરને નૂર.
આઠ વર્ષના રૂંધાયા'તા પ્રચંડ શક્તિપ્રવાહ;
બંધ તૂટતાં ધોધ વહૂટ્યા, જનો ઉચ્ચરે 'વાહ!'

દેશની સ્વતંત્રતાને જંગ
સાળુડે સજી કેસરી રંગ
નારીગણ દેતી ઘોર છલંગ,
ધોતી નર કેરાં કાળકલંક.
યુદ્ધવેલડી! હું નીરખું, તું ચડે એહ સંગ્રામ;
આજ ધન્ય થાયે મુજ તેત્રીસ વત્સર તણો વિરામ.

ધન્ય મુજ કામધેનુ! વિશ્રામ!

ધન્ય મુજ ગૃહલક્ષ્મી! સુખધામ!

[‘જેલ-ઓફિસની બારી’]

મનુષ્યને એના તમામ વેશપોશાકથી મુક્ત થયેલો, તદ્દન નગ્ન નિહાળી લેવાનું સ્થાન જેલ છે એ ચોક્કસ વાત છે. શરીરનાં ભીતરી અંગો નિહાળવાનું ક્ષ-કિરણ વિજ્ઞાને સંપડાવ્યું; મનપ્રદેશનાં ઊંડાણો ઉઘાડાં પાડવાનું સાધન – કારાગૃહ – લડતે પૂરું પાડ્યું.

જેલના તાળાબંધ પ્રવેશદ્વાર પાસે વહીવટકર્તાઓની ઓફિસ હોય છે, અને એ ઓફિસની બારી એ જેલ બહારની ને અંદરની દુનિયાઓ વચ્ચેના સંપર્કનું એકમાત્ર માધ્યમ હોય છે. ‘મુલાકાત’ નામના જે કરુણ સંપર્કની બરદાસ્ત આ ‘બારી’ પર થાય છે તેની બરોબરી તો જીવનનું કોઈ પણ બીજું અંગ કરી શકે તેમ નથી.

આવી એક બારી પર હું 1930-31ના અગિયારેક મહિના સુધી બેઠો હતો. ત્યાં બેઠાં બેઠાં મને જોવા, વિચારવા, કલ્પના તેમ જ દિલમાં ઘોળવા મળ્યું [તેમાંથી] પછી મેં જેલ-ઓફિસની એ પરિચિત બારીને મોંએથી એની આત્મકથા સેરવી લીધી.

[9 માર્ચ, 1931] ગઈ કાલે [સાબરમતી જેલમાંથી] છૂટીને ઘેર આવી ગયો છું.

* * *

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ : પી જજો, બાપુ!

સાગર પીનારા! અંજલિ નવ ઢોળજો, બાપુ!

અણખૂટ વિશ્વાસે વહ્યું જીવન તમારું:

ધૂતો-દગલબાજો થકી પડિયું પનારું:

શત્રુ તણે ખોળે ઢળી સુખથી સૂનારું:

આ આખરી ઓશીકડે શિર સોંપવું, બાપુ!

કાપે ભલે ગર્દન! રિપુ-મન માપવું, બાપુ!

જા, બાપુ! માતા આખલાને નાથવાને,

જા વિશ્વહત્યા ઉપરે જળ છાંટવાને,

જા સાત સાગર પાર સેતુ બાંધવાને —

ઘનઘોર વનની વાટને અજવાળતો, બાપુ!

વિકરાળ કેસરિયાળને પંપાળતો, બાપુ!

ચાલ્યો જજો! તુજ ભોમિયો ભગવાન છે, બાપુ!

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો પી આવજો, બાપુ!

[29 ઓગસ્ટ, 1931] ‘છેલ્લો કટોરો’ : ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમને કરેલું સંબોધન. ‘સૌરાષ્ટ્ર’નો છેલ્લો ફરમો ગુરુવારે સાંજે [છપાવા] ચડતો. એ ગુરુવાર હતો. ગીત છેલ્લા કલાકમાં જ રચાયું. અમૃતલાલ શેઠે ‘બંધુ’ શબ્દોને

સ્થાને ‘બાપુ’ શબ્દો સૂચવ્યા. ગાંધીજી શનિવારે તો [મુંબઈથી] ઊપડવાના હતા.

અમૃતલાલભાઈએ આર્ટ-કાર્ડબોર્ડ પર એની પ્રતો કઢવી તે જ સાંજે રવાના કરી, સ્ટીમર પર ગાંધીજીને પહોંચતી કરવા.

બંદર પર આ વહેંચાયું ત્યારે રમૂજી ઇતિહાસ બની ગયો. કેટલાંક પારસી બહેનોને ‘ઝેર’, ‘કટોરો’, વગેરે રૂપકો પરથી લાગ્યું કે ગાંધીજી માટે આ ફૂર કટાક્ષગીત છે, એમનાં હૃદયો દુભાયાં. એક ગુજરાતી બહેને સાચો ભાવ સ્પષ્ટ કર્યો ત્યારે પેલાં બહેનોનાં હૃદય આનંદિત બની ઊઠ્યાં.

[મહાદેવ દેસાઈની નોંધ : “‘છેલ્લો કટોરો’ [વાંચીને] બાપુ કહે, ‘મારી સ્થિતિનું આમાં વર્ણન થયું છે તે તદ્દન સાચું છે.’ કાવ્ય વાંચતાં તો જાણે મેઘાણીનો આત્મા ગાંધીજીના છેલ્લા પંદર દિવસનો સાક્ષી રહ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે... જાણે ક્યાંક છુપાઈને – અંધારપછેડો ઓઢીને – જોયા કીધું હોય.”]

* * *

[29 ડિસેમ્બર, 1931 : પુત્ર-બેલડા મસ્તાન-નાનકનો જન્મ]

[1932માં] ‘સૌરાષ્ટ્ર’ બંધ પડ્યું ને ‘ફૂલછાબ’ નીકળ્યું. એના સંચાલક ભાઈઓએ મારી ઝાંખી બત્તીને આદર દીધો. એનાં પાનાંને માનવતાનાં સર્વ અંગોને સ્પર્ષે તેવાં બહુરંગી લખાણો ઝીલવાની મોકળાશ આપી. કાલબળે એ ય બદલી ગયું. ‘ફૂલછાબ’ને રાજરંગોમાં ઝબકોળવાનું ઠર્યું. મેં ખસી માર્ગ આપ્યો.

બેલડાના [પુત્રો મસ્તાન-નાનકના] ઉછેરમાં છેલ્લા સાતેક મહિનાથી મુશ્કેલીઓ ભોગવીએ છીએ. બે હોવાથી કેટલીક મુશ્કેલીઓ તો અનિવાર્ય છે. અમને તો જેલમાં હતા તે માફક આ મહિનાઓમાં પણ માસિક ₹ ચાલીસ જ આપવામાં આવે છે. કામ તો ઊલટું બેવડા જોરથી કરવાનું. બચત કરી હોય તે અત્યારે કામ આવે છે. મામલો લાંબો ચાલવાની ધાસ્તી છે, વિવેકબુદ્ધિથી વ્યવહાર ચલાવવાનું જોવું પડશે.

[જુલાઈ, 1932 : પ્રથમ નવલકથા ‘સત્યની શોધમાં’ બહાર પડે છે.]

સમર્થ અમેરિકન ચિંતક અને લેખક શ્રી અપ્ટન સિંક્લેરના ‘Samuel the Seeker’ નામે પુસ્તકને આધારે રચવામાં આવેલી આ ચોપડી છે. વસ્તુસંકલના અને વિચારણા મૂળ ગ્રંથકારની જ છે. અહીંના સંસારને બંધબેસતું ચિત્ર કરવાની કોશિશ મારી છે.

લાંબી વાર્તાનો કસબ શીખવાની સૌ પહેલી તાલીમ આ કથાલેખન થકી મળી છે.

[1933] નાના છોકરાને [નાનકને] હોજરીની ઉપાધિ છે એટલે નબળો રહે છે. મોટો [મસ્તાન] ઠીક છે. બા [ધોળીમા] છે એટલે છોકરાં સચવાય છે. દમયંતીને ગયું આખું વર્ષ ઉજાગરા વગેરેથી શારીરિક ને માનસિક ઘસારો ખૂબ રહ્યો છે. માનસિક આનંદનો ઇલાજ મળવો દુષ્કર છે.

એક નવું પરાક્રમ આદર્યું છે: બોટાદમાં નાનું એવું મકાન બંધાવવાનું. સોંઘવારીના સમયનો લાભ લીધો છે.

* * *

[7 એપ્રિલ, 1933: પત્ની દમયંતીબેનનું અગ્નિસ્નાન]

[સંતાનો ઇન્દુ-મહેન્દ્રને ઉદ્દેશીને]

હતાં સમજણાં છતાં નવ હતું તમે પૂછિયું:

‘ક્યહાં ગઈ, શું કામ મા ગઈ, રિસામણું શું થયું?’

અરે, જગતભેદતી કરુણ ચીસ પે ચીસનાં

તમે ય પ્રતિઘોષ થૈ રગરગ્યાં; છતાં બાપનાં

વિનંતિવશ બાલ! મોં નીરખવા ય ના આવિયાં,

વિશુદ્ધ ઇતબારનાં હૃદય રાખી ચાલ્યાં ગયાં.

હશે ઈસપતાલમાં! દરદ કાંઈ ઓછું થયું?
ચલો, મળીશું? કેમ ન ઉચરતા? કહો શું થયું?
કહ્યું શરમથી, હવે જગતમાં નથી બા રહી:
ગઈ, પણ વિદાયમાં કપટ ખેલતી બા ગઈ.

[દોઢ વર્ષના મા-વિહોણા પુત્રો મસ્તાન-નાનકને વડીલ બંધુ લાલચંદભાઈ કલકત્તા લઈ
ગયા.]

નાના છોકરાઓને વિદાય આપવાની છે. મારો મોહ મને રડાવશે પણ એ બેઉનું
શ્રેય બીજી દિશામાં જ છે.

બાળકોની ચિંતા તો તમને [લાલચંદભાઈને] ભળાવવાની સાથે જ મેં તજી છે.
સ્મૃતિ પણ છોડવા યત્ન કરું છું. એ બાળકો તમારા છે. મન સ્થિર કરવા મથું છું પણ
અંતરની વેદના ઠરવી દુર્લભ છે. એમાં તો સળગવું જ રહેશે, છતાં બાહ્યોપચારથી શાંતિ
ધારણ કરીશ. લોકોપવાદ મને પજવી નહીં શકે. બીજા નબળા ગણાતા વિચારો પણ
મારે માટે શક્ય જ નથી, એટલે કુદરતી મૃત્યુ પર્યંત જીવવાનું ને વેઠવાનું રહેશે.

* * *

કાળસંયોગો મુંબઈ લઈ આવ્યા. હું સિનેમાના ધંધાનાં બારણાં ઠોકતો હતો એ વાતમાં વિકૃતિ હતી. મારાં ગીતો અને કથાઓને મારા જ કંઠથી પરદા પર ઉતારવાનો પ્રયોગ ચિત્રપટકાર સ્નેહીની જોડે વિચારી રહ્યો હતો. વિશેષ કશું પ્રયાણ મેં ચિત્રપટના પ્રદેશમાં કર્યું નથી. ચિત્રપટો કોઈ કોઈ વાર જોવાં મળતાં ને એ હું મારી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતો.

એક યુવાન વેપારી સુહૃદે એક દીવો ચેતાવ્યો, [અંગ્રેજી] ચિત્રપટોના દર્શનમાં મને ઊંડો રસ લેતો કર્યો, પરદા પર ભજવાતી કથાઓના મર્મ પારખવામાં સહાય દીધી. છેવટે, મારાં થીજી ગયેલ આંગળાંને જીવતા મૃત્યુમાંથી ઉગારી લેવા ‘કંઈક લખ! હવે કંઈક લખ!’ એવું ધીરું ધીરું પંપાળીને આ [ચિત્રપટોની] વાર્તાઓના લેખનમાં પ્રવૃત્ત કર્યો.

‘પ્રતિમાઓ’ની નવ અને ‘પલકારા’ની છ કથાઓનાં પાત્રોને પડદા ઉપર ઝડપી નજરે જોઈ લીધા પછી મેં કોણ જાણે કેટલી વાર એક પછી એક મારી પાસે તેડાવ્યાં હશે. સ્વપ્નમાં ને જાગૃતિમાં, મિત્રો જોડેના વાર્તાલાપમાં અને એકાંતમાં, એ છાયાશરીરધારીઓનું મેં આવાહન કર્યું, તેઓના ગુપ્ત આવાસોનાં બારણાં મારે સારુ ઊઘડી ગયાં તે પછી જ આ પિછાન આપવાનું શક્ય બન્યું. સાહિત્યનો સમીક્ષક આ પિછાનને, આ હાર્દ-ઉકેલને, આ પૃથક્કરણને મૌલિક નહિ માને. મેં એને સર્જ્યાં નથી. પણ સર્જવામાં જો પ્રસવવેદના રહેલી છે, તો ઉછેરવામાં, સમજવામાં ને ચાહવામાં ય ક્યાં ઓછી વેદના રહી છે!

* * *

હું અહીં [બાબુલનાથ, મુંબઈમાં] એક ફ્લેટ લઈને બેઉ મોટાં છોકરાં [મહેન્દ્ર અને ઇન્દુ] ભેગો રહું છું. એક નોકર છે. હાથે રસોઈ કરવાની છે. બોટાદમાંના પહેલા ઉનાળાના દિવસો યાદ આવી જાય છે. એ ઉનાળાને તો અંત હતો, આજની દશાનો અંત મૃત્યુકાળે જ હશે એવું ઘણું ઘણું મનમાં થયા કરે છે. સુભાગ્યે, પાડોશી કુટુંબ સ્નેહી

ડોં ભાનુરાય શુકલનું છે. એમના ઘરની હૂંફ છોકરાંની માતૃહીનતાને ઠીક ઠીક પૂરી રહી છે. ચારેક મહિનાની અવધ નાખીને પડ્યો છું. મનોવસ્થા બોટાદ [પાછા ફરવા] જેવી થવાની રાહ જોઉં છું.

કશી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી નથી. 'સૌરાષ્ટ્ર' સાથેનો સંબંધ ચાલુ છે.

માનસિક ક્ષુબ્ધતાને પરિણામે લખવાનું બનતું નથી. દિવસો ખેંચવાના રહે છે. મારી પ્રકૃતિ અત્યારથી જ એકલતા સહેવા નથી દેતી. દસ વર્ષના લગ્નજીવને મોહ અને તૃષ્ણા જાગૃત કર્યા તેની સાથોસાથ મૃગજળ જ બતાવીને કાળી દોડાદોડ કરાવી. દિવસરાત છાતી પર ચડી બેસેલો એ બનાવ નવા સંબંધની સહાય વિના ક્યારે ભૂંસાશે તે કલ્પી શકાતું નથી. આમ જીવન ખેંચી કાઢવાની શ્રદ્ધા નથી, ઈચ્છા પણ નથી. બીજી બાજુ, આપણા વિચારોને બંધબેસતું પાત્ર મળવાનું કઠિન. આવા કલંકિત જણાતા જીવનમાં પ્રવેશવા કોણ આવે?

નાના બેઉને યાદ કરવામાં પણ મારું મન દુર્બળ બની જાય છે. હું એમને જોઈ શકું તેવી હિંમત નથી, ભૂલી જવા યત્ન કરું છું. મારો મનોભાવ તો આમ છે કે બેઉને તમે [વડીલ બંધુ લાલચંદભાઈ] કાયમને માટે સ્વીકારી લ્યો તો હું તેમને એટલું પણ જાણવા દેવા માગતો નથી કે તેમનાં માતાપિતા કોણ હતાં.

* * *

વૃત્તોમાં રચાતાં કાવ્યો રચતી વેળા રચનાર ફક્ત માત્રામેળ અને પ્રાસાનુપ્રાસનું લક્ષ્ય રાખે છે. વાંચનારાઓ એ વૃત્તોને ચાહે તે રાગમાં ગાઈ શકે છે, વાંચે તો એમાંથી કાવ્યરસ મળી રહે છે.

રાગ-સૂરમાં ગાવા સારુ બનેલાં ગીતોને રચનારાના હૃદયમાં અમુક રાગનું સતત ગુંજન ચાલેલું હોય છે. રચનાના ભાવમાં ન બેસે તેવા શબ્દોને એ રાગ જ રુપસદ

આપી દઈ ચોક્કસ શબ્દોનો જ સ્વીકાર કરે છે. કર્તાએ મુકરર કરેલ ઢાળ કાવ્યકૃતિનું અવિચ્છેદ્ય અંગ બની જાય છે.

માટે જ મારા નિર્માણ કરેલ ઢાળોમાં મારાં ગીતો નથી ગવાતાં ત્યારે એ ગીતો દુખિત બને છે. ‘કોઈનો લાડકવાયો’ એ મારું ઘણું જ લાડકવાયું ગીત મારા કંઠના મુકરર સૂરોમાંથી જ ઉદ્ભવેલું અને એ જ સૂરો વડે સિંચાયેલું. તેને જ્યારે કલિંગડા અને મરાઠી સાખીના મૂળ સૂરને બદલે ભૈરવીમાં ગવાયેલૂ સાંભળું છું ત્યારે મારું પ્રિય સંતાન રીબાતું હોવાની વેદના થાય છે.

મારાં ગીતો હું જે ઢબે ગાઉં છું તે જ ઢબે રેકોર્ડમાં ઊતરવાં જોઈએ. ‘કોઈનો લાડકવાયો’ [૦૦૦એ] જે રીતે ગાયું છે તેથી મને મારું પ્રિય બાળક કતલ થયું હોય એવો ખેદ છે; પણ, ભૂલ મારી છે.

* * *

[નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, 1933]

કવિવર ટાગોર મુંબઈ આવેલા. એક સ્નેહીને ઘેર કવિવરના સાથી નંદબાબુની જોડે પ્રસંગ પડેલ, ગુજરાતી લોકગીતો એમને કાને નાખેલાં. એમણે કવિવરને વીનવેલા કે ગુજરાતનું આ સાહિત્ય એક વાર સાંભળવું ઘટે. પરિણામે કવિવરના શિષ્યો કવિવરે આપેલા સમયે મને એમને ઉતારે લઈ ગયેલા અને મેં એમને ગીતો સંભળાવેલાં. હતો તે કરતાં ત્રણગણો સમય એમણે આ ગીતોના શ્રવણને આપ્યો.

એક નાજુક વાદની પેઠે એમણે પ્રત્યેક ભાવ ઝીલ્યો. તેમના મોં પર પ્રસન્નતા છવાઈ. મને કહ્યું: ‘કાઠિયાવાડમાં ફરી આવવા બહુ ઇચ્છા છે. બે વાર ગયો ત્યારે વીરમગામ પછી તુરત મને ભાન થતું ગયું કે હું એક જ રંગની ગાંધીટોપીઓના

અણગમતા પ્રદેશમાંથી છૂટીને કોઈક રંગપ્રેમી પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છું. સીમોને મેં રંગબેરંગી છોગલાળી પાઘડીઓ અને ઓઢણીઓથી લચકતી દીઠી.’

‘ફરી પધારો, લોકસંસ્કારના અને લોકવાણીના ગાઢ સંપર્કમાં આવો. આપનાં નૂતન ગીતો, કાવ્યો ને કથાઓની અખૂટ સામગ્રી કાઠિયાવાડ આપશે.’

‘ફરી આવવા દિલ બહુ છે, પણ હવે કોણ જાણે... [પણ] તું શાંતિનિકેતન આવ. આપણે ગુજરાતી ને બંગાળી લોકગીતોની મેળવણી કરશું ને ચૂંટીને અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે પ્રકટ કરશું. તું જરૂર આવ. શિયાળામાં આવજો. ઉનાળો અમારે ત્યાં બહુ ગરમ.’

* * *

[13 જુલાઈ, 1934] મેં પુનર્વિવાહ કર્યો છે. અસલ નેપાળી બ્રાહ્મણ પણ જન્મથી જ મુંબઈમાં રહેતાં બાળવિધવા, પિતાના ઘરથી ત્યજાયેલ, ચોવીસ વર્ષનાં એક બાઈ જોડે મેં સંબંધ બાંધ્યો છે. નામ ચિત્રાદેવી. આ લગ્નમાં સહુ મિત્રો, સ્નેહીઓ ને સંબંધીઓની સંમતિ છે, મને સંતોષ છે.

મેં કોઈ સુધારક દષ્ટિએ આ પગલું નથી ભર્યું. અમે અમારી સગવડનો જ વિચાર કર્યો છે.

છોકરાઓને [પુત્રો મસ્તાન-નાનકને કલકત્તાથી] ખેસવવાનો મારો ધર્મ છે. ચિત્રાદેવી પૂરા હૃદયથી સંમત થાય છે. તમારે [મોટા ભાઈ લાલચંદ મેઘાણીને] ખોળે જેટલી બને તેટલી લાંબી મુદત રહેવા દેવાનું મન હતું.

[16 જૂન, 1935] આજે સહુ સુખરૂપ પહોંચી ગયાં છે.

મોટો-જીકો [મસ્તાન-નાનક] ખૂબ ખૂબ મજા કરે છે. વિલેપારલે રહેવા જશું કે તુરત બાળમંદિરમાં મૂકશું. રોવાનું તો તદ્દન બંધ છે.

ચિત્રાદેવીને 'બા' ન કહેવાનો મારો જ આગ્રહ છે. હું નવી માને 'મા'ના સ્થાને મૂકી જ ન શકું. એ બનાવટી વસ્તુ છે. હું એને બાળકોની પાલિકા માનું છું, બા નહીં.

અહીં નવાં સાધનો ઊભાં કરવાની તજવીજો આદરી પણ ફાવ્યો નહિ. 'સૌરાષ્ટ્ર' બસો આપે છે ને બહારનું કામ લેવાની ના પાડે છે. સંજોગો ઉપર વિજય મેળવવો જ રહેશે.

* * *

અમૃતલાલ શેઠે 'જન્મભૂમિ'ની તૈયારી કરી. 'દેશમાં તને નહિ ગમે. આંહીં [મુંબઈમાં] કામે લાગી જા' કહીને મને 'જન્મભૂમિ'ના દૈનિક સંપાદન પર જોડ્યો, મને

મારી ઝીણી બત્તી અજવાળી શકે [તેટલો] સાહિત્યખૂણો પકડવાની અનુકૂળતા કરી આપી. [‘સૌરાષ્ટ્ર’થી ઊલટી સ્થિતિમાં] રાજસ્થાની રંગોથી મોકળો પુષ્કળ અવકાશ દેખાયો. પહેલા દિવસથી નાનાં ગીતો, સ્વાનુભવે સૂઝેલી માર્મિક ઘટનાઓ તેમ જ નવનવી વંચાતી ચોપડીઓમાંથી ચિત્રાત્મક શૈલીના પ્રસંગો આપવાનું પ્રિય કાર્ય કરવા મળ્યું.

1925થી પ્રારંભ પામેલાં મારાં આલોચનાત્મક લખાણોનાં 1928થી 1932નાં પાંચ વર્ષો કોરાં ગયાં [હતાં]. ‘જન્મભૂમિ’નું સાપ્તાહિક સાહિત્યપાનું ચલાવવાની સ્વતંત્ર કામગીરી ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મને સુપરત કરી. એ પાનાને મેં ‘કલમ અને કિતાબ’ નામ આપીને આઠેક વર્ષ ચલાવ્યું, મારી આવડત અને હૈયા-ઉકલત અનુસાર ઘડ્યું. એ પાનાએ મને ઘડ્યો.

વિશાલ પટ પર હું ઘૂમ્યો. [‘જન્મભૂમિ’ કાર્યાલયમાં] દરિયાપારનાં દૈનિકો-સાપ્તાહિકોનો ઢગલાબંધ કૂચો એકઠો થતો. સનસનાટીભર્યું ને રોમાંચક ઉઘવાઈ ગયા પછી જે વધતું તેમાંથી વાર્તાચિત્રો આલેખવાનું મને ગમતું.

સંપાદનમાં વાચકોનો ઠીક ઠીક મોટો અનુરાગી સમૂહ સાથે પુરાવતો હતો. વિવેચનના પંડિત બનવાની ઉમેદ રાખીને નહિ, પણ એક સામાન્ય રસિક વાચક લેખે જ આ પરિભ્રમણના માર્ગે જે કંઈ પ્રાપ્ત થતું ગયું તેનાં મારા અંતર પર પડેલાં પ્રતિબિંબોને ઝીલી ઝીલી વાચકોને એ રસાસ્વાદનાં સહભાગી બનાવવાનો નમ્ર આશય હતો. સામાન્ય વાચક આલોચના તો કર્યે જ જતો હોય છે. એ હજારો સામાન્યોની માનસિક કક્ષામાં રહે રહે મેં જે સાહિત્ય વાંચ્યું-વિચાર્યું તેના મારા અંતરમાં પડેલા પ્રત્યાઘાતોને મેં સાદા શબ્દોમાં આપ્યા.

‘કલમ-ક્રિતાબ’ના પાનાને કેવળ પુસ્તકોના અવલોકનોથી જ ભરવાની મારી યોજના નહોતી. સાહિત્યના સાંકડા સીમાડાને ભેદી, પુસ્તકોની પાછળ રહેલાં લેખકજીવનનાં નિગૂઢ બળોને મારે બહાર આણવાં હતાં. દૈનિક પત્રકારત્વના એક એક આંદોલનના રંગે પ્રજા રંગાય છે. એવી ચેતના-વિદ્યુતનું વહન કરનાર દૈનિક પત્રનાં પાનાં પર માનવતા જાગ્રત કરનારાં સંસારમંથનો રજૂ થાય, દિશેદિશને અજવાળતી વાદમુક્ત કલમો એમાં ઠલવાય, તો એનો પ્રજા પરનો પ્રભાવ માપ નીકળી શકે તેટલો ઘનિષ્ઠ બની જાય.

‘સાહિત્યનું પાનું તો પચીસ-પચાસ વ્યક્તિઓના વિલાસની વસ્તુ છે...’ આવી માન્યતાઓ જ દૈનિક પત્રકારત્વને શુષ્ક, શૂન્ય, સળગતા વેરાનનું સ્વરૂપ આપનારી છે. સાહિત્યદષ્ટિ પત્રકારત્વની શત્રુ નથી. લખાણ જેટલું સાહિત્યરંગી બનશે તેટલી એની ચોટ વધશે, એની માર્મિકતાને નવી ધાર ચડશે. એ ધારને સાહિત્યનું પાણી પાનાર નવો લેખક-વર્ગ જોશભેર દાખલ થઈ રહ્યો છે એટલે થોડાં જ વર્ષોમાં પત્રકારત્વનો છુટકારો સંભવિત લાગે છે.

પત્રકારત્વના વેરાનમાંથી વીણેલાં પુષ્પો મને હમેશાં પ્રિય રહ્યાં છે. વર્ષ પછી વર્ષ એ વેરાનની વાટે મને આ પુષ્પોનો મધુ-આસ્વાદ સાંપડ્યો છે. ઘણાં વર્ષો બાદ જૂની વેરાનદશાના મારા મહાપ્રાણ સાથીઓ વિક્ટર હ્યુગો, રોમાનોવ, ગોર્કી, વગેરેનો સંપર્ક

તાજો થયો છે, બધાએ પોતાની અખૂટ તાજગીથી અંતરમાં પુનઃ સૌરભ મૂકી છે. વેરાનની વાટ તો કોણ જાણે ક્યારે પૂરી થશે. ફક્ત, જો આવાં પુષ્પો માર્ગે મળતાં રહેશે તો મજલ ખેંચી શકવાની મુશ્કેલી છે.

[1 મે, 1935 : પુત્ર વિનોદનો જન્મ]

અમે વિલેપારલેમાં સ્ટેશન નજીક મોટું ઘર લીધું છે. સગવડ, હવાપાણી, વગેરે સારાં છે. નવું મકાન બાળકોના જીવનને બહુ અનુકૂળ છે.

થાકીને પાછો બોટાદમાં બેસી જવાના વિચારો ખૂબ જોરથી કરું છું. અહીં [મુંબઈનું] ખર્ચ નીકળી શકશે નહિ.

બહુ પરિતાપ પામું છું. વર્તમાનપત્રો એ આ યુગનું એક જબરું પાપ છે, એક એવી ચક્કી છે જ્યાં એકેય દાણો બાકી રહેતો નથી. અસત્ય અને અર્ધસત્ય એનો આધાર છે. ‘જન્મભૂમિ’માં આવા અનર્થથી ઊગરવા ઠીક ઠીક કાળજી રખાય છે, પરંતુ એનાં પાનાં ઉપર પણ અનેક વ્યક્તિઓના પૂર્વગ્રહો, દુરાગ્રહો ને અત્યુક્તિ-દોષો ચીતરાયા કરે એમાં નવાઈ નથી. મારો એ વાત પર કશો કાબૂ નથી. હું તો મારો સાહિત્યખૂણો સાચવતો બેઠો છું.

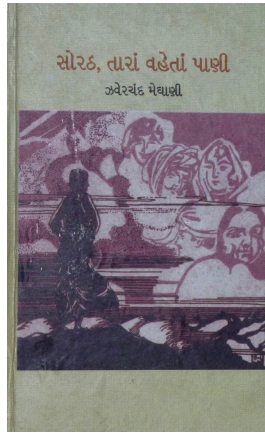
[15 સપ્ટેમ્બર, 1936 : પ્રથમ સ્વતંત્ર નવલકથા ‘નિરંજન’ બહાર પડે છે.]

‘નિરંજન’ લખ્યા અગાઉ લાંબી વાર્તાઓ બે લખી છે, પણ તેની પછવાડેની ભૂમિકા મને તૈયાર મળેલી. તદ્દન સ્વતંત્ર ભૂમિકા પર રચાયેલી આ મારી પહેલવહેલી નવલકથા છે. એને પ્રથમ પ્રયાસ લેખાવીને વાચકોની દયા જન્માવવાનો બિલકુલ આશય નથી. એ જીવવાલાયક હોય તો જ જીવે.

જાતીય વિકૃતિનો એક અણછેડાયેલ ખૂણો અજવાળે આણવા બદલ આ પુસ્તકને ધન્યવાદ મળ્યો છે, તેમ ઠપકો પણ મળેલ છે. મેં જે કર્યું છે તેનો પસ્તાવો થવાનું કારણ મને શોધ્યું જડ્યું નથી. નિરંજન માનસિક મંથનો અનુભવી રહેલ છે, અને છેવટે પોતાના વિકારનું ઊર્ધ્વીકરણ સાધે છે, એવું આલેખવાનો મારો આશય હતો. હું માનું છું કે મેં એમ જ આલેખ્યું છે. એવી છાપ ન પડે તો દોષ મારી આલેખનકલાની અશક્તિનો સમજવો.

[15 મે, 1937 : ‘સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી’]

નાયક નહિ, નાયિકા નહિ, પ્રેમનો ત્રિકોણ નહિ : એવી આ સોરઠી જીવનની જનકથા છે. એ કથાનો નાયક આખો જનસમાજ છે.

કથાની શરૂઆત તો વિગતો નક્કી કર્યાં પૂર્વે જ એક દિવસ અચાનક 'જન્મભૂમિ'ના મારી છાતી પર ઊભેલા એક શનિવારને માટે કરી નાખેલી. તે પછી તો કથા પોતાનાં વહેતાં પાણીને વાસ્તે પોતાની જાતે જ સોરઠની તાસીર અનુસાર પોતાનો માર્ગ કરતી ગઈ.

પિનાકી કલ્પિત પાત્ર છે, [પણ] એજન્સી-પોલીસના એક જૂના કાળના અમલદારના પુત્ર તરીકે મેં પોતે પીધેલા વાતાવરણની આ કથામાં ઊંડી છાયા પડી છે. [સાચી] બનેલી ઘટનાઓના વહેણ આ 'વહેતાં પાણી'માં મળ્યા છે. રૂખડ શેઠના પાત્રાલેખનનો હોકારો સોરઠી રજવાડાના એક ગામડાના શૂરવીર વાણિયાની સાચી ઘટનામાંથી મળેલો છે. તેના ઘરમાં બેઠેલી સપારણનું અદાલતાનું પ્રસંગાલેખન ગોંડળની કોર્ટમાં બનેલા બનાવનો ચિતાર ખેંચે છે. બંડખોર દરબાર સુરેન્દ્રદેવની રાષ્ટ્રભાવે સળગતી માનવ-મૂર્તિની પ્રેરણા દરબારશ્રી ગોપાળદાસના સોરઠી જીવનકાળમાંથી જ ડી છે. વાર્તાના સાયંકાળ હેઠળ વિચરતી બંદૂકધારી વિભૂતિ શેઠના પાત્રને પારેવાળાના ભડ વણિકખેડુ છગનભાઈ મોદીના વ્યક્તિત્વનું બળ મળ્યું છે. [એમને] તો મેં અણદીઠ ને અણસુણ્યા જ સદાને માટે ગુમાવ્યા છે. જેના પરથી એક દિલેરદિલ ગોરા પોલિસ-

અધિકારીનું પાત્ર આલેખાયું છે તે કાઠિયાવાડ એજન્સીના માજી પોલિસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ ડબલ્યુ.એલ.બી. સૂટર [જેમણે] 1919માં પોલિસોના પગારોની કંગાલિયત તેમ જ રહેઠાણોની દુર્દશા સામેનો વિરોધ નોંધાવીને ઇલાકાની વરિષ્ઠ જગાનું રાજનામું આપ્યું હતું.

‘વહેતાં પાણી’નું સ્થાન મારાં વાર્તા-સર્જનોમાંના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે મને નિરાળું જ લાગ્યું છે. આપ્તજનોનો આગ્રહ છે, ને મારી યે મુરાદ રહી છે, કે ‘વહેતાં પાણી’ને આગળ વહાવું.

* * *

બે ગોરી ગ્રામોફોન કંપનીઓ સામે કોપીરાઇટ-ભંગના મારા દાવા હતા. બે મારાં રચેલાં અને પાંચ મારાં સંશોધિત લોકગીતોનું [પરવાનગી વગર] રેકોર્ડિંગ કરાવી રેકોર્ડો વેચવાના ગુના સામે મેં [કોર્ટમાં] દાદ માગી હતી.

જસ્ટિસ કણિયાની અદાલત હતી. મંગળવાર[20 જુલાઈ, 1937]નો દિવસ અદાલતમાં લોકસાહિત્ય પરની માર્મિક ચર્ચાનો દિન બની ગયો.

બચાવ[પક્ષ]નો મુદ્દો હતો: લોકગીતો મારા સંગ્રહોમાંનાં, પરંતુ લોકગીતો તો ખરાં ને? ને લોકગીતો એટલે પરાપૂર્વથી શેરીઓમાં ગવાતાં નધણિયાતાં જ ગીતો ને? એ ગીતો પર મારી માલેકી શી રીતે?

મારા સંગ્રહોમાં પડેલાં લોકગીતો શેરીઓમાંથી અકબંધ નથી મળી આવ્યાં. એ ગીતોનો લગભગ નાશ થઈ ચૂક્યો હતો તે વેળા હું એની શોધમાં નીકળ્યો, મેં ગામડાં ખુંદાં, કુટુંબોમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, અહીંતહીંથી છિન્નભિન્ન સ્વરૂપે ગીતો મળ્યાં. વેરણછેરણ ટુકડાઓ, અક્કેક ગીતના એક કરતાં વધુ પાઠો – તેને મેં પ્રથમ સંઘરી લીધાં. પછી તેના સાંધા જોડવા પ્રયાસ કર્યો, શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે તે અનુમાન પર

આવવા મથ્યો, તેનું શુદ્ધ ગેય સ્વરૂપ ચોક્કસપણે મેળવ્યું, અસલ કાવ્યતત્ત્વ તપાસવા મારી કવિતાની સમજ, તર્કશક્તિ, કલ્પના અને ચાતુરી વાપરી.

પછી બંધાયેલું અખંડિત સ્વરૂપ સંગ્રહોમાં મૂક્યું. ખંડિત ટુકડાઓમાંથી તારવીને ઊભાં કરેલાં આ સ્વરૂપો પર યુરોપી લોકગીતોના અભ્યાસગ્રંથોના સેવનમાંથી મેં તારવેલી કસોટીઓ લાગુ પડી. આટલો ઉદામ ખરચ્યા પછી જે સ્વરૂપે મેં લોકગીતોને સંઘર્ષાં તે સ્વરૂપે શેરીઓમાં રઝળતાં નથી, બજારોમાં મળતાં નથી, અમુક સ્ત્રીના કે તમુક ગોવાળિયાના કંઠમાંથી પકડેલી એ નધણિયાતી મિલકત નથી. એ સ્વરૂપો મારાં પોતાનાં પ્રતિપાદિત છે, અને તેથી મારી માલેકીના સ્વરૂપોનો ગેરલાભ લેવાયો છે, એ હતી મારી જુબાનીની સરણી.

જે સ્થાનોમાં ભમીને આ ખંડિત અંકોડાની મેં શોધ કરેલી તેની અદાલતે સવિસ્તર નોંધ લીધી. મને માર્મિક પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘પ્રાપ્ત લોકસાહિત્ય સામગ્રીને સંશોધકે સ્પર્શ ન કરવો, હેરફેર ન કરવી, એ સંશોધનનો તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત નથી?’

મારો જવાબ હતો: ‘એ એક જ સિદ્ધાંત નથી, બીજો ય છે. કોઈ પણ માણસના મોંમાંથી નીકળતી પંક્તિઓ લોકગીત નથી ઠરતી. ચોક્કસ પાઠ મુકરર કરવા માટે ચકાસણી કરવી પડે છે. લોકગીતો માત્ર ગ્રામીણ જોડકણાં નથી, લોકાત્માનું અંતરતમ સૌંદર્ય ઝીલનારી કાવ્યકૃતિઓ છે. એના હરકોઈ અવશેષને લોકગીત ન કહી શકાય.’

મારું ‘કોઈનો લાડકવાયો’: દલીલ હતી કે આ તો મિસિસ લેકોસ્ટના અંગ્રેજી ગીતનો કંગાળ તરજુમો છે. એ કંગાળ કે તરજુમો છે કે નહિ તેની તકરાર ન ઊઠી. ન્યાયમૂર્તિના કહેવા મુજબ તરજુમો પણ કોપીરાઈટનો હક્કદાર છે. ‘કોઈનો લાડકવાયો’ ગાવાની પરવાનગી મેં એક ગાયકને આપી હતી. પરવાનગી ગાવા પૂરતી જ હતી, આર્થિક કમાણી માટે ગ્રામોફોન કંપનીને વેચવાની નહોતી.

પછી બચાવપક્ષે સમાધાન-સંદેશા ચલાવ્યા. મેં એ સત્કારી લીધા. ગીતો પરનો કાયમી પ્રતિબંધ બચાવપક્ષે સ્વીકારી લીધો ને ખર્ચ તેમ જ વળતર આપ્યું.

લોકસાહિત્ય વિષે કેટલીક ભ્રમણાઓ સેવાઈ રહેલ છે તે પર અજવાળું પાડવા માગું છું. લોકસાહિત્યની કૃતિઓ નધણિયાતી વસ્તુઓ નથી. ‘સોરઠી બહારવટિયા’ની બે કથાઓ – ‘કાદુ [મકરાણી]’ અને ‘રામ વાળો’ – પરથી એક નાટક કંપનીએ વગર પરવાનગીએ નાટકો રચી ભજવેલાં. તેમની પાસે પણ મેં મારા કોંપીરાઈટનો લેખિત સ્વીકાર કરાવેલો ને તેમની આર્થિક અશક્તિને કારણે ફક્ત એક રૂપિયાની નામની નુકશાની લીધી હતી.

[24 જૂન, 1938] મારા એકલાના જ નહીં પણ પેટને માટે કલકત્તા ખેડનાર અનેકાનેક બેકાર કાઠિયાવાડી જુવાનોના ‘મોટા ભાઈ’, આશ્રયહીનોના આશરાસ્થાન, પ્રોત્સાહનના અને પુરુષાર્થના પંજા થાબડનાર, પોતે ગરીબ છતાં પરની ગરીબીની નગ્નતા ઢાંકનાર, કલકત્તાના છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોના સાચા સૌરાષ્ટ્રીય નાગરિક શ્રી લાલચંદ મેઘાણીનું [20 જૂન, 1938ના રોજ] અવસાન થયું છે. એ અવસાન એક વ્યક્તિનું નહીં પણ એક સંસ્થાનું થયું છે.

* * *

[28 એપ્રિલ, 1938 : ‘સમરાંગણ’]

બારેક વર્ષ પરની મારી નોંધપોથીમાંથી 'ભૂયર મોરી' મથાળા નીચે, નીચે મુજબની નોંધ છે :

જેસા વજરની વહુ : થાન લબડે : લૂગડાં ધોવામાં અડચણ :

થાન ખંભે નાખેલ : નાગડો ધાવે પાછળ ઊભો ઊભો.

જામ : જેસા ડાડા! હી જોરાર કીજે ઘરજી હુંદી!

[તૂટેલ આઉવાળી ભેંસ-ગાય 'જોરાર' કહેવાય.]

જેસો : અંજા ઘા થીંદા ઈ અગીઆં ન્યારજા.

[એના જે ઘા થાય તે આગળ નિહાળજો.]

તે પછી જુદા જુદા વાર્તાકાર પાસેથી આ કિસ્સો સાંભળેલો ને 'ભૂયર મોરી'ના યુદ્ધમાં એ જ નાગડો વજર કેવો દીપ્યો તે જાણેલું. તાજેતરમાં ઇતિહાસકથાના આધારો શોધવા રાજકોટના લેન્ગ પુસ્તકાલયમાં ગયો હતો.

'ભૂયર મોરી'નું રણમેદાન એટલે તો અકબર-શાસનનો સૌરાષ્ટ્રમાં સહુ પહેલો પંજો ઝીલનાર સ્થાન. 'ભૂયર મોરી'નાં સ્મારકો સળગતાં વેરાન વચ્ચે ઊભાં છે. આવાં મહત્ત્વનાં ઇતિહાસ-ચિહ્ન આપણાં સંગ્રહાલયો તસ્વીરરૂપે, અરે નોંધરૂપે પણ, સાચવે છે? નહિ. એને ['ભૂયર મોરી'ને] બાઝેલી લોકકથાઓ લુપ્ત થઈ છે. અર્થ એ છે કે ઇતિહાસ પ્રત્યે આપણું વલણ કાં તો ખોટી આપવડાઈનું છે, અથવા તો બનાવટી છે.

ભૂયર મોરી : કોઈ મહાકાવ્ય - મહાગાથાને દીપાવે તેવો મામલો, અને એમાં નાયક પદે મૂકી શકાય તેવો સુરાપુરા લાડકપુત્ર નાગડા વજર નામનો જુવાન... રાજા જામે કરેલી હાંસીનો જવાબ એ બાળકે છેલ્લી પળે આપ્યો. મશ્કરી કરનાર નગરરાજ સતો જ્યાંથી જીવ લઈને ઘરભેળો થઈ ગયો હતો તે જ જુદ્ધમાં એ મશ્કરીનું પાત્ર બનેલ માડીનો પુત્ર નાગડો પોતે વાંસે ઊભાં ઊભાં ધાવેલ ધાવણનો હિસાબ આપતો પડ્યો હતો.

'સમરાંગણ'ને હું મારી એક અતિ પ્રિય કૃતિ સમજું છું.

[1939 : 'વેવિશાળ']

દસ મહિના પૂર્વેના એક મંગળવારે 'ફૂલછાબ'ના અંકોમાં પૂરવાને માટે આ વાર્તા ['વેવિશાળ'] લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતે આખી વાર્તાનું હાડપિંજર બિલકુલ તૈયાર નહોતું. વાર્તાનું સર્જન બે રીતે કામ કરે છે. અમુક લેખકો વાર્તાનું આખું જ માળખું પહેલેથી ઘડીને પછી તેમાં રુધિર-માંસ પૂરવા બેસે છે. ત્યારે હું, અને મારા જેવા અનેક, ફક્ત એક પ્રબળ પરિસ્થિતિથી જ આંધળો પ્રારંભ કરીએ છીએ, અને તે પછી પાત્રો તેમ જ પ્લોટ, જાણે કે પોતાની જાતે, ઘડાતાં ચાલે છે. આવી આંધળી લેખનપદ્ધતિ ખરું જોતાં તો અકસ્માતને આધીન નથી હોતી. એમાં પણ ઘણા કાળના સંઘરાયેલા અનુભવો તેમ જ ચિંતનોનાં જ રંગો-રેખાઓ પુરાતાં આવે છે.

આ વાર્તાના ઘડતરમાં 'ફૂલછાબ'ના વાચકોના 'ઝાઝા ને રળિયામણા હાથ' કામે લાગ્યા હતા. પહેલા જ હપ્તાથી વાચકોના કાગળો આવવા શરૂ થયા, જેમાં વાર્તાને કઈ

કઈ દિશામાં લઈ જવી તેનાં નિખાલસ સૂચનો હતાં. સમસ્ત સમૂહનો જેને પોતાના સર્જનમાં આટલા આત્મીય ભાવનો સાથ મળી શકે તે લેખક બડભાગી છે.

‘વેવિશાળ’માં મારે જે કહેવું હતું તે હું કહી શક્યો છું કે કેમ? મને ખબર નથી. જાણું છું ફક્ત આટલું જ કે કહેવાનું જે હોય તે વાર્તામાં જ લેખકે કહી લેવાનું છે; વાર્તામાં નથી કહી શકાયું માટે, ચાલો, પ્રસ્તાવનામાં પ્રસ્ફોટ કરીએ, એવો હક્ક વાર્તાલેખકને નથી જ નથી. વાર્તાકારની પહેલી ફરજ – અને છેલ્લી પણ – એક જ છે : વાર્તા કહેવી, વાર્તા સારી કહેવી, ને વાર્તા જ કહેવી. મેં પણ અહીં વાર્તા – બસ, વાર્તા જ – કહેવાનો દાવો રાખેલ છે.

[21 એપ્રિલ, 1940 : પુત્રી પદ્મલાનો જન્મ]

['એકતારો' : 29 ઓક્ટોબર, 1940]

શબદના સોદાગરો : સાહિત્યના સર્જકોને એ નામે ઓળખવા શું ઉચિત નથી? સોદાગર એટલે દેશદેશાંતરે ઘૂમતો, જૂજવા સીમાડાનો પરિભ્રમણશીલ વ્યાપારી. એની વણજાર સાહસોને નોતરતી ચાલે. અણખેડ્યા પંથ એને ડરાવે નહિ. અણદીઠી ભોમ એને અકળાવે નહિ. વિચારો અને ઊર્મિઓના કાફલાવહંતો સાહિત્યિક વિશ્વપ્રવાસી છે, સાહસશૂર છે, ધૂની છે, અને એનું બિરદ તો છે પોતાના પ્રિય ઘરસંસારથી લાંબા

વિજોગો, સ્વૈચ્છિક દેશવટાઓ લેવાનું. એ તો વ્યવહારી સોદાગર છે, વિવેક એ એનું મોટું લક્ષણ છે.

પણ, શબ્દોના સોદાગરોમાંયે વિલક્ષણ ને વિષમપંથી તો કવિતાકાર છે. ‘આપણ કાંધે લઈ ગઈડિયાં, ઊપડ ધણીને દાર!’ એ બાંધ્યું છે મેં કવિ-સુરૈયાનું નિરાળું સ્વરૂપ. એનો અસબાબ એણે કાંધ પર જ ઉપાડવાનો હોય છે. એની કૂપીઓમાં અર્કો, નિષ્કર્ષો ભર્યા છે. એણે જે સુગંધ નિચોવી છે તે કોટિ કોટિ જનહૈયાંનાં સંવેદનોમાંથી નીપજેલ હોય છે. ઉઘવીને એણે ધણીને દુવાર ઊપડવાનું હોય છે. ‘ધણીને દુવાર’ : માલિકની સન્મુખ : કવિનો આખરી મુકામ ઈશ્વરનું આંગણું છે. ‘ધણીને દુવાર’ એ શબ્દો ભજનવાણીના છે.

હું આ લખું છું તે શું ખરે જ અંતરમાં અનુભવું છું? સાહિત્યનો સર્જક શું નિજલખ્યું બધું સ્વાનુભવમાંથી નિતારે છે? ‘ગરજ કોને?’ નામનું આમાંનું ભજન મેં એક ચિંતનગામી, યોગભક્તિના આશક અધ્યાપક પાસે ગાયું ત્યારે એણે પણ મને પ્રશ્ન કર્યો કે તું આ પ્રભુ-તલસાટનો અનુભવ કરી શકે છે? ‘પ્રભુ’ નામે ઓળખાતું કોઈ અગમ, અગોચર સત્ત્વ માનવીને ખોજવા, પોતાની પાસે ખેંચવા, પોતાના આત્મવિકાસની ભૂમિકા લગી ચડાવવા વલવલે છે. [એ] ચૈતન્યજ્યોતિ યુગાંતરોથી ઉત્કાંતિકમ દ્વારા જીવને શીવરૂપે પામવા મથે છે અને જળ, કીચડ, વનસ્પતિ, પંખી ને પશુકોટિમાંથી માનવભૂમિકામાં તો લઈ આવ્યો છે, તોયે હજુ તલસે છે : માનવી પ્રભુ માટે નહિ પણ પ્રભુ માનવી માટે તલસે છે : એવો ‘ગરજ કોને?’ વાળો ભાવ, તે શું પદનો રચયિતા પોતાના ઊર્મિતંત્રમાં અનુભવે છે? તલસતા પરમચૈતન્યસ્વરૂપની એને આત્મપ્રતીતિ થાય છે?

અધ્યાપક મિત્રના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં નકારમાં વાળ્યો. કવિતાકારોનો એક સમૂહ પોતાનાં ઉરસંવેદનોને શબ્દસ્થ કરતો હશે. પણ, બીજો એક સમૂહ બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ઊર્મિતંત્રની વીણા કે એકતારા પર બજવવા મથે છે – એટલે કે મુખ્યત્વે એ

કલ્પક છે, નિજાનુભવી નથી. ઉદાહરણ લઈએ : પીડિતો-દુઃખિતોનાં પદો મેં ગાયાં છે. એમાંનાં કેટલાંક જેમ પરભાષામાંથી આપણી ભાષામાં ઉતાર્યાં છે તેમ બીજાં કેટલાંક વ્યવહારવાણીમાં મૌલિક નામે ઓળખવામાં આવે છે તે પણ વસ્તુતઃ મૌલિક નથી – એટલે કે તેનાં મૂળ રચનારના પોતાના પીડિતપણામાં નથી બાહેલાં. પરપીડનનાં સંવેદનોમાંથી ઉદ્ભવેલા એ ભાવોને મેં મારી કલ્પનાભોમમાં માત્ર રોપ્યા છે. કવિતાકાર એ સંવેદનોના સીધા પરિસહનાર તરીકેનો દાવો કરી શકે નહિ.

મારી કાવ્યકૃતિઓની પાર્શ્વભૂ મને આ રીતે સમજાઈ છે. નૂતન પ્રયોગો કરવાની વૃત્તિ જોર કરતી હોઈને સર્જનમાં વિપુલતા આણવાનું અશક્ય છે, પણ તેથી તો ગુજરાતી સાહિત્યને કશું નુકશાન નથી. ‘ઉછી-ઉધારા અરક લઈ માંહીં ઘોળે તેલ-ધુપેલ’ એવી કવિ-દશામાંથી કવિતાકાર બચેલો રહે – ભલે તે અલ્પ જ સર્જે, અને નાનીમોટી પોતાની સર્વ રચનાઓ પરત્વે મારા જેવા અલ્પની આ એક જ શ્રદ્ધા સ્થિર બને કે –

હૈયા કેરી ધારણે તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી,
એ જ સૂરોના ઈમાની ભાઈ! ગાયા કર ચકચૂર.
ચલ મન શબદને વેપાર.

* * *

[8 નવેમ્બર, 1940] અફવા ચાલી છે કે હું મારા ગીતો-વાર્તાઓના સમારંભો એક ધંધાર્થી તરીકે પુરસ્કાર કે મહેનતાણું લઈને કરું છું. કાગળો આવે છે: ‘સમારંભો છે. શરતો જણાવો.’ ખુલાસા લખી મોકલતો, અને માનતો કે અમુક મંડળોમાં પેટેલી આવી માન્યતા દૂર થઈ જશે. પણ આ માન્યતા ઊંડું ઘર કરી ગઈ છે. આજ સુધી મેં પુરસ્કાર માગ્યો નથી, તેમ જ સાહિત્યેતર સમારંભમાં મનોરંજક કાર્યક્રમ તરીકે મેં મારાં ગીતો-કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી. જ્યાં જાઉં છું ત્યાં આ ગીતો-કથાઓને શુદ્ધ સાહિત્યની

સ્વતંત્ર સામગ્રી લેખે જ લઈ જાઉં છું. યજમાનો ધરે છે તેમાંથી પ્રવાસખર્ચ જ સ્વીકારું છું.

હું પુરસ્કાર લેતો નથી તેનો અર્થ એ નથી કે પુરસ્કાર લેવો અધર્મ્ય છે. આવી જનરંજક કલાને જ પોતાનો જીવન-ઉદ્યમ બનાવનાર હર કોઈ કલાકારને પુરસ્કાર વિના ચાલે જ નહિ. સંગીતકારો, ગવૈયાઓ, નૃત્યકારો અને અભિનેતાઓની જેમ વિદ્વાનોને, વ્યાખ્યાતાઓને અને કાવ્યગાયકોને પણ નિર્વાહનો બંદોબસ્ત આવા સમારંભોથી કરી આપવો જોઈએ.

પરંતુ મારા જેવા - જેઓ નિર્વાહસાધન માટે ઇતર પ્રવૃત્તિઓ ખેડે છે અને ગીતો-કથાઓના સમારંભો સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિ લેખે જ કરે છે - માટે બદલો માગવાનું તો જ સુયોગ્ય ઠરે જો એ સમારંભમાંથી યોજકો આર્થિક આવક ઉઠાવતા હોય.

આ રીતે ગુજરાતમાં નાનાં શહેરો વ્યાખ્યાતા મહેમાનો માટે જે સન્માનપૂર્ણ આતિથ્યનો શ્રમ ઉઠાવી રહ્યાં છે તે કરતાં વિશેષ માગવાનો અધિકાર મેં કદી માન્યો નથી.

[27 ડિસેમ્બર, 1940) 'કલમ-કિતાબ'માંથી હું અત્યારે તો છૂટો થયો છું. તેના નવા સંચાલનમાં મારો કોઈ હિસ્સો નથી. મને એમાં રસ પણ નથી રહ્યો. ફરીવાર કદાચ હું એ હાથમાં ન પણ લઉં. 'ફૂલછાબ'ના તંત્રમાં 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રપલટાની સીધી અસર હજી કાંઈ આવી નથી ત્યાં સુધી એ તંત્ર સંભાળું છું, જાતે લખવાનું ઓછું કરીને દોરવણી આપું છું.

[ફેબ્રુઆરી, 1941] દોઢ મહિનાથી હું લગભગ નિવૃત્ત જીવન ગાળું છું, છતાં વર્ષોથી વધુ પડતું કામ કરવા ટેવાયેલું મગજ તદ્દન નિષ્ક્રિય બની ન શકે એને કારણે બોજારૂપ ન થઈ પડે તેવું કાર્ય તો કરવું ચાલુ રાખ્યું છે.

સાહિત્યજગતમાં મળતી વાહવાહ એ ભયંકર તત્ત્વ છે, અને એનો મોહ મને બિલકુલ છૂટી ગયો છે એમ તો હું પણ ન કહી શકું. પરંતુ, મને તો એ સંબંધમાં દુનિયાએ મારી લાયકાત કરતાં પણ વધારે આપ્યું છે, એટલે એની પાછળ ઘેલો બનવાનું મારે માટે રહ્યું નથી. નવાં ક્ષેત્રો મારે સર કરવાં નથી. મનમાં ખેંચ રહેતી હોય તો તે માત્ર હાથ પર લીધેલાં અધૂરાં રહી ગયેલાં કાર્યો પૂરાં કરવાં એટલી જ, કારણ કે એ પણ એક જવાબદારી છે. પણ, કૌટુંબિક જવાબદારીઓને ભોગે એ જવાબદારી અદા કરવાની મને જરા યે દોડધામ નથી.

* * *

[માર્ચ, 1941] “આ બાજુ આવો ખરા?” એવું પુછાણ ત્રણેક માસ પર શાંતિનિકેતનમાં ભણતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીનું આવ્યું.

મેં જવાબ વાળ્યો: “ત્યાં આવવાનું ઇજન તો આઠ વર્ષોથી ઊભેલું છે.”

કવિવર ટાગોર [1933માં] મુંબઈ આવેલા, ને મેં એમને ગીતો સંભળાવેલાં. તેમણે મને કહ્યું “તું અમારે ત્યાં શાંતિનિકેતન આવ, આપણે તમારાં ગુજરાતી ને અમારાં બંગાળી લોકગીતોની મેળવણી કરશું. તું જરૂર આવ.”

પણ એ ઇજનનો ગેરલાભ લઈને હું એકાએક કશી રીતસરની ગોઠવણ વગર કેમ જ જઈ ચડું! એ તો સહદયતા છે એક મહાપુરુષની કે જ્યાં સૌંદર્ય દેખે ત્યાં અંતર પાથરે. પણ એ એક વાત હતી, ને શાંતિનિકેતનમાં નોતરવાનું પ્રયોજન એ જુદી વાત હતી. એને માટે કંઈક વિધિ, કંઈક કાર્યક્રમ, કંઈક પદ્ધતિ જોઈએ.

થોડા દિવસ થયા ને, મારી તાજજુબી વચ્ચે, એક પત્ર આવી પડ્યો: ‘સમસ્ત શાંતિનિકેતનની વિદ્યાર્થી સંમેલની તમને ગુજરાતી લોકસાહિત્ય પર ચાર વ્યાખ્યાનો આપવા અતિ આદર ને પ્રેમથી તેડાવે છે. જરૂર આવો..’

વાત વિચારમાં નાખનારી હતી. એક બાજુએ ગુજરાતના લોકસાહિત્યને આંતરપ્રાંતીય દુનિયાને દ્વારે લઈ જવાની કેટલાક સમયથી અભિલાષા હતી, શ્રદ્ધા પણ હતી કે અન્ય પ્રાંતોના લોકસાહિત્યની સરખામણીમાં આપણું આ આત્મધન ઊતરતું નથી, અવશ્ય એ શોભા પાથરશે. બીજી તરફ સંકોચ પણ ઓછો નહોતો – અંગ્રેજીમાં આ વિષયને મૂકવાનો મહાવરો નહોતો, ને એક વિશ્વ-કવિનાં ગાને-સાહિત્યે પોષાતી, ભિન્ન પ્રાંતીય જનતાની બનેલી મહાન સંસ્થાની સામે ખડા થવાનું હતું. ડર તો લાગ્યો જ હતો.

આખરે વિચાર્યું: હું કવિવરનો કરજદાર છું, આઠ વર્ષનું વ્યાજ ચડ્યું છે. ઉપરાંત, ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની ઈજાતનો પણ સવાલ છે. ન જવામાં કાયરતા છે. અને, મારા ઈષ્ટ વિષયનું શ્રેય અને મારી પ્રગતિશીલતાની કસોટી પણ ત્યાં જઈને ત્યાંની સુવર્ણ-તુલાએ ચડી તોળાવામાં છે. મોડું થઈ ન શક્યું.

પહોંચ્યો માર્ચની 12મી[એ]. એક એવો કાર્યક્રમ તે જ સાંજે ગોઠવાયો હતો જેને માટે હું જરાય તૈયાર નહોતો. શાંતિનિકેતનના શ્રેષ્ઠ અતિથિગૃહ તાતા-કુઠીમાં મને ઉતારો આપેલ ત્યાં એક વ્યક્તિ મળવા આવી : શ્રી ગુરુદયાળ મલ્લિક – ગુરુદેવ ટાગોરના પ્રીતિપાત્ર, સર્વ વિદ્યાર્થીઓના વહાલસોયા, સૌના સહાયક, સૌના આદરણીય, અગિયાર ભાષા જાણનારા. ગુજરાતી તો જાણે એમની માતૃભાષા!

એમણે કહ્યું “સાંજે તમારા માટે માનપત્રનો સમારંભ છે!” આ અકળામણ નવા જ પ્રકારની હતી, પણ મારાં વાંધો ને વિનવણી અતિ મોડાં હતાં. ચીના-ભુવન નામની સંસ્થાની અગાસી પરની સભામાં મને વાંચી બતાવવામાં આવેલ એ માનપત્રમાં – પ્રેમપત્ર કહું તો જ એમાં મને અપાયેલ અંજલિનો બચાવ થઈ શકે – મેં છેલ્લા 21 વર્ષમાં કરેલી લોકસાહિત્યની ઉપાસનાનો ઉલ્લેખ હતો, જનસાધારણનાં હૈયાંમાં પડેલી આપદાઓ, કામનાઓ અને ઉત્કંઠ-અશ્રુધારાઓના એ સાહિત્ય દ્વારા મેં કરાવેલ પરિચયની પ્રશંસા હતી.

જવાબ વાળતાં મેં કહ્યું :

તમે સૌએ, મને પ્રત્યક્ષ પિછાન્યા વગર, કેવળ મારાં ગુજરાતી બાંધવો-બહેનોના અભિપ્રાય પર ઇતબાર રાખીને, આ પ્રેમાદરનો અભિષેક કર્યો છે એ વિશ્વાસબુદ્ધિને મારાં વંદન છે. વિશ્વના સર્વોત્તમ શાયરોમાંના એક જ્યાં બિરાજે છે તે સ્થળના આકાશ નીચે આ પ્રશંસા મને શરમિંદો બનાવે છે. તમે ચૌદસો માઇલના અંતર પર પંજો લંબાવી મારી મહોબ્બત માગી છે તેનો હું જવાબ દઉં તે પૂર્વે આ માનપત્ર આપવામાં તમારો હેતુ મને મારી જવાબદારીનું ભાન કરાવવાનો ભાસે છે. મારે તમારાં આદરમાન માટેનો મારો અધિકાર મારાં વ્યાખ્યાનોમાં પુરવાર કરવો રહેશે.

હું તો આવું છું એક જ વાત રજૂ કરવા, કે મારી ગુજરાતના નવઘડતરમાં જે બળો કામ કરી રહેલ છે તે પૈકીનું આ લોકસાહિત્ય પણ એક છે. મારી જન્મદાત્રી ગુજરાતના ભૂતકાળનો પરિચય દેનાર આ લોકસાહિત્યે ઇતિહાસના દફતરે ન સચવાઈ શકેલી કેટલીક વાતો જનેતાની અદાથી ચીંથરીઓમાં સાચવી છે.

અમારી ગુજરાતને વિદ્યા પરમ વહાલી છે. એ વિદ્યારસને પોષવામાં લોકસાહિત્યે કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તે એક જ દાખલાથી કહું. મેં વીસ વર્ષ પર આ સાહિત્યની શોધખોળ અને જાહેર લહાણી આદરી ત્યારે મારી હાંસી થયેલી. એક પ્રથમ હરોળના ગુજરાતી વિદ્વાને તો કહેલું કે ‘આવી vulgar (ગ્રામીણ) વસ્તુને તું શીદ જોર આપી રહ્યો છે!’ જવાબ મારી પાસે નહોતો, પણ કાળે જ એનો જવાબ આજે દીધો છે. એ જ વિદ્વાને આજની કોમી અધોગતિ સામે એક નૂતન આદર્શનો પુરાતન કિસ્સો રજૂ કરેલ છે – ને તે ક્યાંથી ? મારા સંગ્રહેલ લોકસાહિત્યમાંથી. મૂળીના પરમાર યોદ્ધા આસા અને સિંધના જત યોદ્ધા ઇસા વચ્ચે પાંચ સૈકા પર એક યુદ્ધભૂમિ પરના સંધ્યાકાળનો એ પ્રસંગ છે :

ચુસ્ત હિંદુ રાજપૂત પરમારોએ, કોઈ પણ ઠેકાણે આશરો ન મેળવી શકનાર મુસ્લિમ જતોને આશ્રય આપ્યો હતો. જતોની પાછળ સિંધનો સુમરો રાજા પડ્યો હતો. સુમરાને જત આગેવાનની રૂપાળી દીકરી જનાનામાં પૂરવા જોઈતી હતી. સુમરાનાં દાવાનલ સરીખા સૈન્યોએ પરમારોનું મૂળી ઘેરું, પરમારોએ લડાઈ આપી. જતો ને પરમારો સુમરાઓને હાથે ત્યાં કપાયા. એ જખ્મીઓ પૈકીના બે પડ્યા હતા — એક ટેકરી પર ઈસો જત ઊંચાણે ને આસો પરમાર નીચાણમાં. ઈસાના જખ્મોમાંથી વહી જતું લોહી નીચાણે ઢળે છે, ને ઈસો મૃત્યુઘડીનું રહ્યુંસહ્યું જોર વાપરી પોતાના લોહીની નીક આડે માટીની પાળ કરે છે, આસા જેવા ધર્મનિષ્ઠ હિંદુનું મોત [પોતાના] મુસ્લિમ લોહીના સ્પર્શે આભડછેટ ન પામે માટે.

આસોજી પરમાર એને વારે છે —

ઈસા, સુણ! આસો કહે : મરતાં પાળ મ બાંધ,
જત-પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ.

ઓ ઈસા! વિપત્તિમાં આપણે લોહીભાઈ બન્યા, હવે આભડછેટ હોય નહિ.

એ મૃત્યુએ જત-પરમારોને સદાના લોહીભાઈ બનાવ્યા. આવો મહિમાવંત પ્રસંગ એક દુહામાં લોકસાહિત્યે પોતાના જનેતા-હૈયે સંઘર્યો. ઇતિહાસે એની નોંધ રાખી નથી. અમુક માર્મિક ઘટનાઓને તો લોકવાણી જ જતન કરી જાળવી રાખે છે. મારા પ્રયત્નોને ગ્રામીણ કહેનાર એ સાહિત્યમણિની કલમે આ સામગ્રીનો આટલો ગૌરવાન્વિત ઉપયોગ થયો દેખી હું ફુલાયો છું.

લોકવાણીનો બધો ઝોક નિરાળાપણાને બદલે સહિયારાપણા ઉપર, સમાન તત્ત્વ પર હોય છે. પ્રાંતપ્રાંતના લોકસાહિત્યને પોતપોતાની ભૂમિગત વિશિષ્ટતા ભલે હો, એ વિશિષ્ટતામાં ‘અન્ય સૌથી હું જુદું ને ચડિયાતું છું’ એવો હુંકાર નથી હોતો. માટે

જ ગુરુદેવે દીધેલ નોતરાના જ ભાવમાં હું તો આવું છું આપણી લોકવાણી વચ્ચેની સમાનતાને પકડવા – to compare notes.

એ કામ તો મારું શરૂ પણ થઈ ગયું છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આંહીં ગામડામાં ‘કવિ-ગાન’ નામે સમારંભ થાય છે – ગ્રામકવિઓની સામસામી શીઘ્રરચનાઓના સાહિત્ય-સંગ્રામો. આવા સંગ્રામો તો છેક ઇંગ્લંડમાં પણ મચે છે લોકોના મેળામાં, જ્યાં સામસામી જમાતો રચી લોકટોળાં બેસે છે, ને સામસામી ણવણીમાંથી ઊઠેલા લોકકવિઓ અઢાર કલાકો સુધી જૂની વાણીની પટ્ટાબાજી ખેલે છે, ને જૂનું ખૂટી જતાં નવી કવિતા સ્વયંસ્ફુરણાથી રચ્યે જાય છે.

એ જ હકીકત છે મારા સૌરાષ્ટ્રના મેળાની. એવા એક ગિરનારના શિવરાત્રી મેળામાં બે ણવણીઓ પડતી – એક મારા પોતાના ગામ બગસરાના મલ્લાંની, ને સામી એક બરડાની મેરાણીની. મલ્લાં મુસલમાન ને મેરાણી હિંદુ, સામસામાં મંડાતાં, ત્રણ દિવસ ને રાત સુધી સતત, પોતાની જગ્યા ણોડ્યા વગર, દુહા ગાયે જતાં; ભૂખ લાગતી તો સાથીઓ દૂધ પાતા... ને છેવટે કોણ જીતતું તે તો આંહીં બેઠેલાં બહેનોને કહેવાની જરૂર નથી! મેરાણી જીતતી.

એવાંઓની વાણી લઈને હું તમારી પાસે હાજર થયો છું. તમને પુનઃ પુનઃ વંદું છું, તમારી ઉદારતા મને પાવન કરે છે.

આ જવાબને તેઓ જાણે પીતાં હોય એવી શાંતિથી સાંભળતાં હતાં. એ ઝાંખા પ્રકાશમાં મેં નિહાળ્યા અનેક ઉત્કંઠિત, પુલકિત, પારદર્શક, પ્રેમલ યુવાન ચહેરાઓ. આસ્થા ને આદર તેમના ઉપર પથરાયાં હતાં. એક અજાણ્યા ગુજરાતીની આવડી મોટી ધૃષ્ટતા પ્રત્યે રંચ માત્ર તુચ્છકાર કે સંકુચિતતા એ ચહેરાઓ પર દીઠાં નહિ. મારો ડર ગયો.

વ્યાખ્યાનોનો સમય પોણા સાતે ઉપાસના ખતમ થયા પછી, આઠ વાગ્યે ભોજનનો ઘંટારવ થાય ત્યાં સુધીનો મુકરર કરેલો છે. સવા કલાક સુધી મારે એકલાને પેટ ભરી બોલવાનું હતું. હિંદી કે બંગાળી પર બોલવાનો કાબૂ ન મળે એ થોડું શરમાવા જેવું હતું. બધું કામ પહેલી જ વખત અંગ્રેજી મારફત લેવાનું આવી પડ્યું, પણ આ વિદેશી ભાષાએ મને દગો ન દેતાં કેટલીક સરળતા કરી આપી. લોકસાહિત્ય પરનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનું પરિશીલન મને સારી પેઠે મદદ કરી ગયું.

[13 માર્ચ, 1941 ની] પહેલી સાંજરે મેં મારી શ્રદ્ધાને જ આગળ ધરી કહ્યું કે -

કવિવરે દિન-પ્રતિદિન એક ભવ્ય સ્તોત્ર ગાયા કરેલ છે, ‘અમૃતસ્ય પુત્રાઃ વયમ્’ : આપણે માનવીઓ તો એ અજર અમરનાં, એ મૃત્યુહીનનાં સંતાનો છીએ. એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર મને લોકસાહિત્યમાં હંમેશા થયો છે. આપણે માનવોએ તો જીવનને બળવાન, ફળવાન અને શ્રીમાન અર્થાત્ સુંદર બનાવવાની અનંતાનંત તરકીબો કર્યા કીધી છે. એ રૂપમંડિત શક્તિને માનવસમૂહે પેઢાનપેઢી પોતાનાં સંતાનોને વારસામાં આપ્યા જ કરેલ છે, ને એ રીતે માનવીએ કાળને ઠેકડીએ ઉડાવીને પોતાનું અમરત્વ નક્કર કરી કાઢ્યું છે.

કાળબળોએ જો માનવી માનવીને નોખાં પાડી ભેદો પર ભાર મૂક્યો છે, તો માનવીઓએ આ સુંદરતાના તત્ત્વ મારફત અન્યોન્ય વચ્ચેની પહોળી ને અંધારી ઊંડી ખાડીઓ પર સૌંદર્યના સેતુ બાંધ્યા છે, સહિયારાપણા ને સમાનતાનો મેળ મેળવ્યો છે.

લોકસાહિત્યનો પ્રધાન સૂર મને આ લાગ્યો છે : વૈવિધ્ય વચ્ચેથી એકતાનું તારણ, જટિલતા વચ્ચેથી સરળતાનું તારણ, ને સૌંદર્ય દ્વારા જીવનના અમરત્વની ઉપાસના. આ ગીતો ને કથાઓ, જોડકણાં ને હાલરડાં, ઉખાણાં ને કોયડા, કહેવતો

ને કહાણીઓ, દુહાઓ ને ભજનો – એમાં મને પ્રતીત થયું છે જીવનબળ, જીવનની સ્ફૂર્તિ, અને આનંદની ઉપાસક એવી સંજીવન શક્તિ શોધવાની અથાક લગન.

આટલા પ્રાથમિક વિવેચન વડે મારું લક્ષ્ય સમજાવીને પછી ગર્ભાધાનથી માંડી પ્રસવનાં ગીતો, હાલરડાં, નચાવવા-કુદાવવાનાં જોડકણાં, શેરી-ગીતો, લગ્નગીતો, વગેરે બારેક ગીતો ગાઈ બતાવ્યાં, ને તેનાં અર્થો કરતો ગયો. મેં આપણી શેરીઓમાં ને ગલીઓમાં, ઘરને ઉંબરે ને બહારવટિયાના ડુંગરે, ટુકડો રોટીથી સંતોષાઈને ભટકતા રાવણહથ્થાવાળાઓના ગીતપ્રદેશમાં ડોકિયું કરાવી ગરબા-સાહિત્યને આરે શ્રોતાજનોને આણી મૂક્યાં, પહેલી સાંજ ખતમ કરી.

બહાર નીકળતાં મને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોના અધ્યાપકોએ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ કહેવા માંડ્યું તેનો મર્મ : અમારા કાન પર તારા આ લોકસ્વરો જાણે અમારા પોતાના હોય, તે સાથે આ ગીતોની રચનાઓ, મરોડો, ભાવસ્પંદનો, ભાષામર્મો ને ચિત્રોના પ્રકારો બધું જ અમારું લાગે છે.

વળતે દિવસે [14 માર્ચે] તો લોકસાહિત્યનાં પ્રેમીજનોનું કૂંડાળું પહોળાયું. [આ] બીજો દિવસ *Tales told in verse* – ગીતોમાં, ખાસ કરીને ગરબા-ગીતોમાં, નિરૂપેલી જાતજાતની જીવનકથાઓનો હતો. તેનું વિવરણ કરતાં હું બોલેલો કે –

તે કાળનું જીવન-કૂંડાળું સાંકડું અને એકસૂરીલું હતું, એના પરિણામે તે કાળની આ લોકકવિતા અમુક થોડા વિષયોના વર્તુલમાં જ પુરાઈ રહી હતી. એ તો સ્વાભાવિક જ હતું કારણકે લોકકવિતા એટલે સત્યપરાયણ કવિતા – *sincere poetry*. અનુભવ વગરની બનાવટ એમાં પેસી શકતી નહિ. છતાં, પેલી જીવનની સંકુચિતતાને હિસાબે [જો] વૈવિધ્ય ને વિપુલતા સોરઠી ગીતોમાં છે તે સોરઠના સંસ્કાર-વૈવિધ્યને આભારી છે. પુરાતનતાને ખોળે ઝૂલેલું સુરાષ્ટ્ર એકવાર શારદાનું મહાધામ હતું. મધ્ય યુગને ખોળે ખેલતું સોરઠ એક યુદ્ધક્ષેત્ર હતું ને છેક પંચસિંધુ

સુધીની કે' કે' માલધારી, નેસવાસી, અરણ્યવાસી જાતિઓનું મિલનસ્થાન હતું. સાહસશૂરાઓનાં ઘોડલે ઘમસાણ, ગૌપાલકોના નેસડે ઘૂમતાં વલોણાં, હેડયુંની વણઝાર-ઘંટડીઓ, દેશદેશાવરી સંતોના તંબુર-રવ, ત્રિફરતી સાગર-પાળના વહાણવટાએ ઢાલવેલા વિદેશી તેજાનાની જોડાજોડ દેશાવરી ગીતો-વાતોના અવિરત ઘોષ - એ સમસ્તની આંહીં સંસ્કાર-ભાત પડી. પરિણામે, શોષિતપાત ક્ષીણ પડ્યા, મોખરે તો આવ્યા ને ઘાટા ઘૂંટાયા પ્રેમશૌર્યના કસુંબલ રંગો. રૂઢિચુસ્તતાના કિલ્લા પર નવતર સંસ્કારના હથોડા પડ્યા. વૈરીજનોની છાવણીઓ વચ્ચે જ આંતરજાતીય વિવાહના સંબંધો રોપાયા.

[આ] તત્ત્વોએ સાંકડા જીવનને કાવ્યમય બનાવ્યું, ને લોકનારીએ ગરબે ઘૂમી ઘૂમી ગાયે રાખ્યાં વીરત્વ અને દગલબાજી, વહુવારુઓની વેદનાઓ અને એમાંથી થયેલાં દીકરીઓનાં પરિત્રાણ, લંપટ રાજાઓને વાણિયણોએ સુણાવેલા ચંડી-શા જવાબો, સ્વામીઓએ પોતાની પત્નીના અપહર્તાઓને માથાં ચુકાવીને પતાવેલા હિસાબો." એનાં દષ્ટાંતરૂપ ગીતો ગાયાં.

[15 માર્ચ, 1941] આજે અથવા કાલે કવિવર ટાગોરનાં દર્શને મને લઈ જવામાં આવશે. એ તો બહુ જ જર્જરિત, પથારીવશ. શ્રવણેન્દ્રિયની અને ચક્ષુઓની શક્તિ હારી બેઠેલ છે એટલે મેં તો એમને આવી તકલીફ આપવા બિલકુલ અનિચ્છા બતાવી છે, પણ એમણે જ ઈચ્છા કહાવી છે એટલે હું પ્રણામ કરી પાછો વળીશ.

આશ્રમ નાના શહેર જેટલો વિશાળ છે. જીવન સાદું, પ્રપંચરહિત છે. આટલો પચરંગી મેળો શાંતિ ને સંપથી પોતપોતાનાં કર્મોમાં અનુરક્ત રહેતો બીજે ક્યાંય જોયો નથી. તે છતાં આંહીં કૃતિમ કડકાઈ કે સાપ્ત નિયમનો નથી.

[16 માર્ચ, 1941] ત્રીજો વાર્તાલાપ The bardic lore - ચારણી વાણી - પર હતો. આ વિષયની ખાસ ભલામણ કરનાર હિંદી સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી

હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી હતા. એમણે કહેલું કે આ ચારણ-સંસ્થા બંગાળમાં ન હોવાથી એ વિશેની પિછાન નવી અને રસદાયી થઈ પડશે. શ્રોતાઓને વિષય-પ્રવેશ કરાવતાં મેં ત્રણ દૃશ્યો રજૂ કર્યાં:

પહેલું દૃશ્ય:

તને રાજા બોલાવે, રંગભીલડી:
મારી મેડિયું જોવા આવ,
રે રંગભીલડી!
તારી મેડિયું જોઈ જોઈ શું કરું,
મારે ઝૂંપડાં સવા લાખ. – રે રંગ°

દૃશ્ય બદલે છે:

ગઢ ઢેલડી મોજાર
સતી રે દાળલદે પાણી સંચર્યા હો જી.
રણસી ઘોડાં પાવા જાય
અવળા સવળા રેવત ખેલવે હો જી.
કોના ઘરની તું નાર,
ક્રિયા રે રાજાની તું તો કુંવરી હો જી.
ખંભેથી ઊડ્યો રે રૂમાલ
જઈને પડ્યો રે સતીને બેડલે હો જી.
ખીમડા સમાધું ગળાવ
નુગરા માણસનો છેડો અડ્યો હો જી.

ત્રીજું દૃશ્ય:

મતી ફરી મંડળિકરી
કાંધે ચડી કમત

હતી નવસરડાં ધરે
તે ગઈ તરક્કાં હથ્થ.

ત્રણેય જુદા જુદા કાવ્યપ્રકારો, એક જ પ્રકારના - પરત્રિયા પર રાજાની કુદૃષ્ટિના - કિસ્સાની તસવીરો ઉઠાવે છે. એ થઈ ચારણ-વાણી, ચારણી સંસ્કારની એક વાનગી. વીર-સાહિત્યની વાણીનો કર્તા એ ચારણ લોકકવિ હતો, વાર્તાકાર હતો, બિરદાવનાર તેમ જ ફિટકારનાર હતો, સ્તુતિ તેમ જ નિંદામાં શૂરો હતો, પવિત્ર હતો ને સ્વાર્થી પણ હતો, દુષ્ટત્યોમાંથી વારનાર હતો ને ઘણી વાર દુષ્ટત્યોના કરનારને વાણી-શોભા વડે ઢાંકનાર પણ હતો.

[ચોથો દિવસ]

એ [ચારણી] સાહિત્ય પુરાતન છે, એની વાણીને આજ ડિંગળ - [એક] નાદપ્રધાન મરોડવાળી ભાષા - કહે છે. ચારણી વાણી બે પ્રવાહોમાં વહેંચાઈ ગઈ : એક પ્રવાહ રાજાઓ, ઠાકોરો અને ક્યારીઓ તરફ ચાલ્યો અને [એણે] વીર-પ્રશસ્તિની અત્યુક્તિભરી ઝડઝમકદાર કવિતા પેદા કરી. બીજું વહેન વનવાસી, ગ્રામવાસી, પશુપાલ પ્રજાજનોને નેસડે-ઝૂંપડે રેલાયું ને [એણે] પ્રેમશૌર્યને અને ઔદાર્યને કવિતાની ક્યારીઓમાં સપ્રમાણ સૌંદર્ય સાથે ઉગાડ્યાં.

વીર-પ્રશસ્તિની ગાથાઓ ગાતો ચારણ રૂપકો, ઉપમાઓ, વગેરે અલંકારો પર એકાગ્ર બન્યો; ડિંગળી ભાષા-મરોડો કેવળ એ ચારણ વર્ગની જ જીભ પર જડાઈ રહ્યા. જ્યારે નેસવાસે જીવનની નજીક જઈ ઊભેલો કવિ લોકહૃદયોની આપદા, ઉરવ્યથા ને પ્રેમ-ઝંખનાનો ચિત્રક બન્યો; આ સર્વાંગી ઊર્મિધબકારમાં જીભને ઝબકોળનાર ચારણે અજ્ઞાન, અભણ ગોવાળોને ને કૃષિકારોને કંઠે પોતાની કવિતાના બોલ થનગનતા કર્યા. આજની પરિભાષામાં એક બન્યું aristocratic સાહિત્ય ને બીજું બન્યું democratic સાહિત્ય.

લોકજીવનને પંથે પળેલા ચારણી વાણીપ્રવાહે વિષયોની પસંદગીમાં જેમ આહીર, ગોવાળ, ચારણ, રાજપૂત, ઇત્યાદિ રસીલાં ને બહાદરિયાં લોકોની ઘટનાઓ લીધી, [તેમ] એણે અલંકારોની ખોળ પણ પોતાના હૈયામાંથી ભૂમિગત, તળપદા તોરથી જ કીધી. [એનું કવિત્વ] છેક જ નવીન, સંસ્કૃતમાં કદી ન જડે તેવી ખૂબીદાર તળપદી કળાને પામ્યું. આવો નિજભોમનો સંસ્કાર એવી પ્રેમશૈર્ય-ગાથાઓને સરજાવી ગયો છે કે જેના દુહાને પોતાની જીભ પર ન રમાડનારું ભાગ્યે જ કોઈ ગ્રામમાનવી હતું. નાનાં ને મોટાં, નર ને નારી, સૌ એ દુહા લલકારતાં. એ દુહામાં દોસ્તો દોસ્તોના મરશિયા ગાતા, માતા પુત્રના મૃત્યુ પર રડતી, ને આત્મજ્ઞાની તંબુરાના તાર પર ગાતો. એના સરજનહાર શાયરો ચારણો હતા તેમ મીરો ને મોતીસરો પણ હતા, કદાચ ગોવાળો કે ખેડુતો પણ હશે. પણ એનું આદ્ય કવિત્વ તો ચારણે જ ઢાળ્યું હતું.

ચાર વ્યાખ્યાનો પછીની પાંચમી સંધ્યા મારે માટે ધૃષ્ટતાથી ભરેલી આવી. મારે મારાં પોતાનાં જ ગીતો ગાવાનાં હતાં. લોકસાહિત્યના પરિશીલને મને જે ભાષાબળ તેમ જ ઊર્મિબળ પૂરું પાડ્યું હતું તે બતાવવા મેં કેટલાંક ગીતો ગાયાં : ‘તારે આવડી લાલપ ક્યાંથી રે’, ‘આવજો, વહાલી બા’ અને ‘સોના-નાવડી’ એ બે ટાગોર-કૃતિઓના અનુવાદો, ‘કસુંબીનો રંગ’ અને છેલ્લું ‘ઘણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે’. છેક કૃષ્ણામાં કૃષ્ણા ભાવથી લઈ આધુનિક યુગના પીડિતપોકાર પર્યંતના મેદાનમાં મેં કરેલા પ્રયોગોને શ્રોતાજનોએ ઉદ્દારતાથી સહી લીધા, માણ્યા.

નાનું બાળક નદીમાં પાંચીકા વીણે તેમ હું યે [શાંતિનિકેતનનાં] વેરણછેરણ સ્મરણો વીણું છું.

શાંતિનિકેતન નજીક આદિવાસી સાંતાલોનાં ગામડાં આવેલાં છે. ‘દીઠી સાંતાલની નારી’ એ ટાગોર-અનુવાદનું સ્મરણ કરાવતી સાંતાલ-નારીઓ રોજ બજારે મજૂરી કરીને સંધ્યાએ પાછી વળતી, ને કવિવરના નિવાસને ઘસીને ચાલી જતી. એ

પોતાના સૂર તૈકતી ન હોય એવી એક પણ સંધ્યા મારી નહોતી ગઈ. એ શું ગાતી હતી? માલૂમ નથી.

શ્રી નંદબાબુએ [નંદલાલ બોઝે] જે શાંત સુગંભીર શબ્દોમાં આધુનિક વ્યક્તિજીવનની તત્વાલોચના કરી સંભળાવી તે અવિસ્મરણીય છે. પોતાને ઘેર તેડું કરીને પોતાનાં ચિત્રો બતાવ્યાં. મને ભેટ કરેલું ફાગણ [મારી યાત્રાના] માસના પાનખર્ચા ખાખરાનું કેસૂડે શોભતું વૃક્ષ-ચિત્ર કેટલું પ્રાસંગિક ને સૂચક હતું!

‘ઉત્તરાયણ’ના પ્રાસાદમાં થયેલા બે સમારંભો – ‘નટીર પૂજા’નું નાટક અને ‘વસંતોત્સવ’નાં નૃત્ય-ગાન નિહાળી મેં ભારે પગે ને ભારે હૈયે વિદાય લીધી. આટલી બધી હૂંફ દાખવનાર વિદ્યાર્થી-વૃંદ પાસે હજુ પણ વધુ લોકવાણી ધલવવાનો મોકો છોડવો પડતો હતો – સંતવાણીનો, ભજનોનો વિષય રહી જ ગયો, બાળવાર્તાઓ ને રૂપકથાઓ પણ રહી ગઈ. સર્વાંગી પરિચય આપવામાં એટલી ઊણપો રહી.

[“41માં મેઘાણી ગયા ત્યારે કવિવર બીમાર હતા. કવિવરને મળવા નંદબાબુ અને મલ્લિકજીએ આગ્રહ કર્યો. ‘ના ભાઈ, મારે એમની શક્તિ નથી બગાડવી. મળો ત્યારે કહેજો કે મેઘાણી વચન પૂરું કરી ગયો છે.’ ફરી આગ્રહ થયો. ‘તો ચાલો એમની શ્યામલીનાં પગથિયાં સુધી આંટો મારી આવીએ.’ પગથિયાં પાસે જઈને એ પાછા આવતા રહ્યા.” ઉમાશંકર જોશી, ‘ઝવેરચંદ મેઘાણી – જીવનચિત્ર’]

* * *

[એપ્રિલ, 1941] મિત્રોનું કાર્ય, ‘ફૂલછાબ’નું પત્રકારત્વ ને લોકસાહિત્ય એ ત્રણે[ને] હું એક જ સ્વરૂપે જોતો. આજે એનાં સ્વરૂપો જુદાં ભાસે છે.

વીસ વર્ષની આંહીની નોકરી : આજે કોઈ પણ અન્ય સ્થાને પેન્શનની નજીક ગણાઉં; આંહીં તો ક્યારે તરાપ પડે એનો ભય ઊઠ્યો છે. વીસ વર્ષો દરમિયાન કરેલા

કામનો બદલો - આજે આંગણાં તૂટી ગયાં, લેખનપ્રવૃત્તિ કરી શકું તેવું ન રહ્યું, ને વચગાળાનાં બે-ત્રણ વર્ષો સુધી [માસિક] ૩૦ પાંત્રીસ ને ચાળીસ પર ખેંચ્યે રાખેલું.

આજે જે કાંઈ બની રહેલ છે તેની જાણ પડે છે ને જોઈ છું કે સરવાળે અમારે ચાલી નીકળવાનું જ છે. આંહીના કાર્યને ટકાવવાનો જ નિર્ણય હોય તો એને પાંચ વર્ષથી ચાલી રહેલી દશામાં રહેવા નહીં જ દઈ શકાય. દુનિયામાં સૌનાં સાહિત્ય-પ્રકાશનો વગર સાધને ચાલી શકે, ને ન ચાલે ફક્ત આંહીની સાધનસંપન્ન સંસ્થામાં, એ એક ન સમજી શકાય એવી વિચિત્રતા છે. સપ્ટેમ્બરની વાટ જોતો બેઠો છું.

[25 એપ્રિલ, 1941 : અમદાવાદમાં તાજેતરમાં થયેલાં ભયંકર કોમી રમખાણો દરમિયાનની પોલીસની નિષ્ક્રિયતાના વિરોધમાં 'ફૂલછાબ'ના આ દિવસના અંકમાં મેઘાણીનું દોરેલું કાર્ટૂન 'મુખડા ક્યા દેખો દર્પન મેં!' અને તંત્રીલેખ 'શોણિતભીના શહેરનો ભારતવર્ષને સંદેશ' પ્રગટ થાય છે.]

[16 મે, 1941] શાંતિનિકેતનનું કામ તો ઠીક થયું. હવે આવતા ફેબ્રુઆમાં મુંબઈ યુનિ. તરફથી મળેલાં ચાર લેકચરો પતી જાય તો હળવો થાઉં.

મહેન્દ્ર-ઇન્દુને લગ્નમાં ઠેકાણે પાડવા હું ઉત્સુક છું. દીકરો ઓગણીસ-વીસ વર્ષે - ને દીકરી સોળ-સત્તરથી મોડી નહીં - ઠેકાણે પડે તેવું હું સિદ્ધાંતરૂપે માનું છું.

[3 જૂન, 1941 : કાર્ટૂનથી કોમી એખલાસના ભંગના આરોપસર મેઘાણીની ધરપકડ થાય છે.]

કેદીઓનાં ટોળાં જુદી જુદી કોર્ટેમાંથી આવી પહોંચનાર હતાં. દરમિયાન હું ખાલી બરાકમાં પુરાયો. આટલી બધી નવરાશ ને ન મળે ચોપડી, ન ચરખો, ન કોઈ સાથી.

[રાત્રે] કંબલોનાં સાત બિછાનાં વચ્ચે મારું યે પથરાયું. છ સાથીઓ પૈકી બે ફકીરો ને એક સાધુ ચરસના આરોપ બાબત આવેલા, બે દારૂ બાબત ને બે બીજા મારામારી કે ચોરી બાબત; બધા જ એમ માનતા હતા કે પોતે તદ્દન નિર્દોષ અથવા બહુ નાની બાબત માટે વધુ પડતી હાલાકીમાં મુકાયા છે.

રાત ઝપાટે નીકળી ગઈ ને સૂર્ય મારે માટે સારી ભૂખનું ભાતું લાવ્યો. મારાં ચંબૂ-તસલાને માંજવા ઉપાડું તે પહેલાં એક પંદર વર્ષના બાળકેદીએ પોતાની મેળે જ એક વાસણ-જોડ માંજીને મારી સામે ધરી. એ બાળક મુસ્લિમ હતો. જબાનમાં કે વર્તાવમાં કોઈ રીઢે કુસંસ્કાર નહોતો; હતાં નમણો નિર્મળ ચહેરો અને સ્વચ્છ બે કાળી મોટી આંખો. અહેસાનનો બોલ સાંભળવા યે એ ઊભો ન રહ્યો.

ચરસ, દારુ, હુલ્લડ, ચોરી, ખૂન, લૂંટ વગેરે આરોપસર આવેલા ચાળીસેક ‘બિરાદરો’ની પંગતમાં બેસીને જસતના તાંસળામાં તુવેરદાળ અને હાથમાં જુવારીની એક રોટી મેં ખાધી.

[9 જૂન, 1941] હું જામીન પર છૂટીને ગઈકાલે આવ્યો. સૌની સહાનુભૂતિ તેમ જ શુભ પરિણામ વિશે શ્રદ્ધા છે, છતાં હું તો prepare for the worstની જ મનોવૃત્તિ કેળવી રહ્યો છું. કદાચ લાંબી જેલ થાય તો નવાઈ નહીં. આપણે કશું જ ખોટું અથવા મૂર્ખાઈભર્યું કર્યું હોય એવું મને તો નથી લાગતું, પણ કોઈને નથી લાગતું. સૌને લાગે છે કે સરકાર જે ‘તપાસ’ આપવા નહોતી માગતી તે આ કેસથી પ્રજાને સહેજે સાંપડશે.

[અદાલતમાં કરેલા નિવેદનમાંથી]

મેં કોઈ પણ ગુનાહિત કૃત્ય કર્યું નથી. હું ‘ફૂલછાબ’નો તંત્રી છું. પત્રકારત્વ મારો ધંધો છે, મારી ફરજો હું સારી પેઠે સમજું છું.

હું રાષ્ટ્રવાદી છું અને કોમીવાદનો કટ્ટર વિરોધી છું. કોમીવાદ મિટાવવામાં મેં મારાથી બનતું કર્યું છે અને કરું છું. ઇસ્લામનાં યશોગાન મેં મારી કૃતિઓમાં કરેલાં છે. મુસ્લિમ પાત્રોને મેં ઊંચી કક્ષા ઉપર મૂકી દોરેલાં છે, ‘ફૂલછાબ’ના અંકોમાં કોમીવાદ વિરુદ્ધ પ્રચાર કરેલો છે.

ફરિયાદવાળા ઠહાચિત્રનો ખરો અર્થ તેના શીર્ષકમાં બતાવ્યા મુજબ અમદાવાદમાં બેફામ ગુંડાગીરી પ્રવર્તી રહી હતી ત્યારે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવનારા અધિકારીઓ કર્તવ્ય ભૂલ્યા છે તે છે. આ ગુંડાગીરીને સલ્તનતનાં સાધનો એક પલકારામાં નાબૂદ કરી શક્યાં હોત, [પણ] તેઓ ખુદ ગુંડાગીરીના પ્રેક્ષકો હતા; અને તેમની સ્થિતિ ‘મુખડા ક્યા દેખો દર્પન મેં’વાળા પ્રખ્યાત ભજન જેવી જ થઈ ગયેલી. પરિણામે શાંતિપ્રિય પ્રજાને અસહ્ય શોષાવું પડ્યું છે.

ગુંડો ન તો સાચો મુસ્લિમ હોઈ શકે ન તો હિંદુ. કોઈ પણ મઝહબમાં ગુંડાગીરીને સ્થાન જ નથી. ધર્મની ઓથે ખૂનામરકી, લૂંટ, એવાં દુષ્કૃત્યો કરનારાઓ ધર્મને અપયશ અપાવનારા છે એવી માન્યતાને આધારે ઠહાચિત્રમાં મેં નિર્દોષ શહેરીઓ ઉપર ગુંડાગીરીનું આક્રમણ બતાવ્યું છે. આરસીમાં જોઈ રહેલો પોલીસવાળો ઠહાચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ છે. અધિકારીઓની એ નિષ્ઠિયતા સૂચવે છે.

હું કોમીવાદનો કટ્ટર વિરોધી છું, ઇસ્લામ માટે મને માન છે. મારો એ જીવનસિદ્ધાંત છે. એને અનુરૂપ મારું વર્તન છે. છેલ્લાં ઘણાં વરસથી એ સૂત્રને મારી સાહિત્યકૃતિઓમાં મેં ઉતાર્યું છે.

[9 સપ્ટેમ્બર, 1941: મુસલમાન ન્યાયાધીશનો ચુકાદો : “હું ઠરાવું છું કે તહોમતદાર સામે પ્રથમ-દર્શનીય કેસ સાબિત કરવામાં ફરિયાદ પક્ષ નિષ્ફળ ગયો છે. [હું એમને] ક્રિંપ્રોંકોની કલમ 253 મુજબ છોડી મૂકું છું.”]

[8 સપ્ટેમ્બર, 1942] બીક હતી તે બન્યું છે. તા. 28ના અંકમાં [9 ઓગસ્ટે શરૂ થયેલી 'હિંદ છોડો' ચળવળ વિશે] prejudicial reports હોવાનું જણાવી મુંબઈ સરકારે 'ફૂલછાબ'ની પ્રસિદ્ધિની મનાઈનો હુકમ બજાવી, ફોજદારે તે અંકની નકલો જપ્ત કરી છે. મારી સામે તંત્રી તરીકે પગલું ભરે કે કેમ તે કહેવાય નહીં. કયા રિપોર્ટ prejudicial માનેલા છે તે પુછાવતા પત્રો મેં સરકારમાં લખ્યા છે.

[26 ઓક્ટોબર, 1942] 'ફૂલછાબ' બંધ કરવું પડ્યું ને પછી પખવાડિક પુસ્તિકા શ્રેણીનું કામ ઉપાડ્યું છે. બે હજાર સુધી પ્રતો વેચાય છે.

[7 એપ્રિલ, 1943] 'બાપુનાં પારણાં': [ફેબ્રુઆરી-માર્ચ 1943માં] વિચાર ઊપડ્યો કે ગાંધીજીએ એકવીસ ઉપવાસનું વ્રત આદર્યું તેનાં પારણાં [પછી] આ અવસરે રચાયેલાં નવાં તેમ જ જૂનાં ગાંધી-ગીતોનું એક નાનું ઝૂમખું પ્રકટ કરવું. એ મનોરથ ગાંધી-કારાવાસની સાતમી માસ-જયંતિએ 9 માર્ચ, 1943ના રોજ ફળીભૂત થઈ શકે છે. બાપુના આ અનશનમાં મૃત્યુ અતિ નિકટ આવી ગયું હતું. છેક પ્રાણદ્વાર સુધી પહોંચીને એ પાછું વળ્યું છે એટલે નવાં ગીતોમાં 'મૃત્યુ પ્રહરી બન્યું', 'મૃત્યુનો મુજરો', વગેરે કલ્પનાઓ મારા પર જોર કરી ગઈ છે.

ગાંધીજી વિશેની મારી કૃતિઓ માટે તો આટલું કથી શકું તેમ છું કે હું એમનો અનુયાયી નથી, એમના રાજકારણવાદ અથવા અધ્યાત્મવાદનો અભ્યાસી વા ભક્ત પણ નથી. રામાનુરક્ત તુલસીદાસના કે સોરઠી ભક્ત રામ બાવાના ઉત્કટ શરણાગતભાવ અને મુગ્ધતાથી કાવ્યમાં ગુરુ-ઉપાસના કરવાનું મારા માટે શક્ય નથી. મેં તો પ્રત્યેક પ્રસંગે તેમનાં વલણો, મંથનો ને આત્મવેદનાઓ કેવાં હશે તેનું કેવળ પરલક્ષી અદાથી, બેશક મારી ધગશ દ્વારા, નિરૂપણ કર્યું છે.

[9 એપ્રિલ, 1943 : થનાર પુત્રવધૂ નિર્મળા ખેતાણી પરના પત્રમાંથી]

૦૦૦ હવે તું જાણીશ કે મેં કેવળ નિષ્ક્રિય પરવાનગી નથી આપી પણ મારો પક્ષપાત અને મારી ઉત્સુકતા તારે પક્ષે ત્રાજવામાં મૂક્યાં છે. તું મારા ઘરનો દીવડો બને તે જોવા પ્રભુપ્રાર્થના પણ કરું છું.

હું સમજું છું કે બધા જ સંજોગો અનુકૂળ છે, ફક્ત મહેન્દ્રના ઉમળકાથી જ નિર્ણય થવો રહે છે. આખી દુનિયા ઊંધી વળે તો પણ તું એની ને એ તારો બનવા તત્પર ન હોય તો એ લગ્ન બનાવટી જ બને. તને એક જ વાતે ચેતાવું છું, બહેન, કે સામા પાત્રનો ઉમળકો ન હોય તેવા લગ્નને તું સ્વીકારતી નહીં. મહેન્દ્રને તું એ ઉમળકાની શરતે જ ન મેળવી શકે તો જતો કરજે.

તું મારી પુત્રવધૂ બને કે ન બને - મારાં જેવાં પ્રારબ્ધ - છતાં મારા તારા પરના વાત્સલ્યની તો સદા આસ્થા રાખજે.

[4 મે, 1943 : પુત્ર અશોકનો જન્મ]

[23 ઓગસ્ટ, 1943] ઘાટકોપર કાલે જઈને [નિર્મળાને] ચૂંદડી ઓઢાડી આવ્યા.

[24-28 ઓગસ્ટ, 1943 : 'લોકસાહિત્યનું
સમાલોચન' વ્યાખ્યાનો]

ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના 1941-42ના વ્યાખ્યાતા તરીકે મારા ઇષ્ટ વિષય લોકસાહિત્ય પર પાંચ વ્યાખ્યાનો મેં 1943ના ઓગસ્ટમાં [મુંબઈ] યુનિવર્સિટીના કોન્વોકેશન હોલમાં આપ્યાં. શ્રોતાજનોએ જે મોટી સંખ્યામાં આ વ્યાખ્યાનોમાં હાજરી આપી હતી તેથી એક પાસે હું શિક્ષિત જનસમૂહનો ઓશિંગણ બન્યો હતો, તેમ બીજે પાસે પગ ધૂજે એવી આકરી કસોટીમાં મુકાયો હતો. પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનની લેખબદ્ધ કરીને આણેલી વિગતોનું અને કેટલાક કૂટ પ્રશ્નોનું આલોચન

એટલી ખદબદતી જનતાના ધસારાની સામે મુશ્કેલ બની ગયું હતું, તથાપિ છેવટ સુધી લાજ રહી એને મોટું સદ્ભાગ્ય ગણું છું.

[વ્યાખ્યાન 1 : લોકસાહિત્યની કથ્ય વાણી] કંઈક સાહિત્યની ભાષા એ લોકોની બોલચાલની ભાષાઓ હતી, અને એનાં ઊંડાંમાં ઊંડાં મૂળ સંસ્કૃત ભાષાની નહિ પણ વેદકાળમાં બોલાતી પ્રાદેશિક પ્રાકૃત ભાષાઓની ક્યારીઓમાં હતાં. આ પ્રાકૃત ભાષાઓ એટલે આ દેશમાં પ્રથમ આવેલા વિદેશી આર્યોની જીવનવ્યવહારની ભાષાઓ. પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિગત : સંસ્કૃતમાંથી પેદા થયેલી નહિ, પણ જનસાધારણની સ્વભાવગત ભાષા; સાહિત્યભાષામાંથી ગ્રહણ કરેલી ભાષા નહિ. બોલચાલની ભાષાઓએ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાઓને મિશ્રિત કરી ઉભયના ગુણોનો સુંદર સમન્વય કર્યો – પ્રાકૃતની કોમલતા અને મધુરતા પકડી, અને સંસ્કૃતની ઓજસ્વિતા.

[વ્યાખ્યાન 2 : લોકસાહિત્ય પ્રગટાવનારાં સાહિત્યબળો] માત્ર ભાષા હોવાથી સાહિત્ય થઈ શકતું નથી, એનું મુખ્ય સર્જકબળ તો તે ભાષા બોલતાં લોકોની સંસ્કારિતા છે. સાહિત્યનો ઉદ્ભવ શામાંથી ? ઊર્મિઓમાં તુમુલ સંક્ષોભ પ્રકટાવે, પ્રાણમાં રોમાંચ જન્માવે, મર્માઘાત કરે, લાગણીઓને કલાદેહ ધારણ કરવા પ્રેરે એવા જીવનમાંથી. એવું જીવન નિયમબદ્ધ નહિ પણ મોકળું, ઘટનાઓથી ભરેલું, વૈવિધ્યપ્રચુર હોવું જોઈએ. આવાં બળો સોરઠી જીવનમાં હતાં ખરાં ?

આ વ્યાખ્યાનમાં ગણાવ્યાં તેટલાં અંગોને હું અક્કેક સંસ્કાર કહું છું. એ સંસ્કારોના સપ્રમાણ ગૂંથણમાંથી જે નીપજે તેને હું સંસ્કારિતા કહું છું. એ સંસ્કારિતા આપણી સ્થિર જીવનવાસીઓની સંસ્કારિતાથી જુદેરી, ભ્રમણશીલ જીવનની સંસ્કારિતા હતી, પણ હતી જ હતી. એ સંસ્કારિતા એક અનોખા સાહિત્યની જન્મદાત્રી હતી. જન્મ અને મૃત્યુ એ બેઉ કડાંમાં બાંધેલો એ જીવનનો હીંડોળો હતો. એ હીંડોળાના ફંગોળ આભ-ધરતીના ઉભય છેડાને અડકતા હતા.

સાહિત્યના સર્જનને માટે એકલી સંસ્કારમયતા પૂરતી નથી, સંવેદનશીલતાની પણ અપેક્ષા છે. સોરઠી-ગુજરાતી નરનારીઓ એવાં સંવેદનશીલ હતાં, કારણ કે તેમનાં જીવનમાં ઊંડાં ઊર્મિસંઘર્ષક તત્ત્વો પડ્યાં હતાં.

[વ્યાખ્યાન ૩ : કેડી પાડનારાઓ] [1846માં ફાર્બસ સાહેબથી માંડીને નર્મદ, મહીપતરામ નીલકંઠ, માત્ર ફ.બ. નામના અજાણ પારસી સંપાદક, રણજિતરામ વાવાભાઈ, ચાર્લ્સ કિનકેઈડ, ન્હાનાલાલ, ગિજુભાઈ બધેકા, કવિ ખીમજી વસનજી, હરગોવિંદ પ્રેમશંકર, બંકુ ઠાકોર, બોટાદકર, વગેરેનો 'ખાંભા' તરીકે ઉલ્લેખ.]

નર્મદથી લઈ 1923 સુધીના ગાળામાં સાચી વિવેચન-ભૂમિકા પર આ [લોક]સાહિત્યને શ્રી ઠાકોર [હરગોવિંદ પ્રેમશંકરના 'કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ' પુસ્તકના પ્રવેશકમાં] મૂકી આપે છે. આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે કંઠસ્થ સાહિત્ય એ સારી પેઠે વિવેચનને પાત્ર વાડુમય છે.

આ ખાંભા નિહાળીને નિર્ણય પર આવી શકાય કે લોકસાહિત્ય પર આપણે જે મીટ માંડી તે મુખ્યત્વે પાશ્ચાત્ય યુગરંગો સાથેના સંપર્કને [જ] આભારી ન કહી શકાય. સૂરતી નાગરાણીઓનાં ગરબા તેમ જ લગ્નગીતો પ્રત્યે નર્મદનો રસ યુરોપી folkloreમાંથી પ્રકટ થયો નહોતો, આ ગીતોએ કરેલું આકર્ષણ સ્વતંત્ર અને શુદ્ધ આત્મપ્રેરિત હતું. બંકુ ઠાકોરે એ આકર્ષણ યુનિવર્સિટીને ખોળેથી નહિ પણ ઝકલ ધોબણને ખોળેથી મેળવ્યું હતું. કહાનજી ધર્મસિંહ, હરગોવિંદ પ્રેમશંકર, શ્રી રાયચુરા, હું કે શ્રી કાલેલકર – અમારા સર્વનું આદિપ્રેરક તો અમારી ભૂમિ પ્રત્યેનું આત્મીયત્વ હતું. અમે એને કોઈ મરી ચૂકેલી પ્રજાના દસ્તાવેજ ગણીને નહિ, પણ અમારી જીવતી પ્રાણધબકતી જાતિનું સંસ્કારોચ્ચારણ અને ઊર્મિઉચ્ચારણ ગણીને શરૂઆત કરી હતી.

[વ્યાખ્યાન 4 : સ્વતંત્ર અને સજીવન સ્રોત] પ્રેમાનંદ-શામળના યુગ નામે ઓળખાતા પ્રવાહમાં, ને નર્મદ-દલપતના યુગપ્રવાહમાં લોકવાણીનાં મૂળ જડતાં નથી. જડે છે ક્યાં? પ્રેમાનંદથી યે પૂર્વેના, સત્તરમા સૈકાના મધ્યકાળમાં, એક જૈન કવિ ઋષભદાસની વાણીમાં.

બંકો ઠાનું વિધાન છે કે 'પોતાનું કવન વિસ્તારવામાં જૈન કવિઓ પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે આગલાં ગ્રંથો, સુભાષિતો, લોકસાહિત્ય, વગેરેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે.' ઋષભ-કૃતિઓમાં ઠેરઠેર વેરાયેલી રત્નકણિકાઓ લોકવાણી હો કે નિજરચી હો, ઋષભ-રચનાઓની કવિવાણી એ પાછલા ગુર્જર સાહિત્યયુગો (પ્રેમાનંદ-શામળનો શિષ્ટ 'classical' યુગ અને નર્મદનો અર્વાચીન યુગ)થી સાવ સ્વતંત્ર ને પુરાતન લોકવાણીનું જળ પીને પુષ્ટ બનેલી, જાજરમાન, મીઠી ને ઓજસ્વી દેશી વાણી છે.

ઉદાહરણો આપીને આ વ્યાખ્યાનમાં બતાવવાનું એ હતું કે લોકવાણીનો પ્રવાહ ગુર્જર સાહિત્યના ઇતર પ્રવાહોથી તદ્દન અનોખો, લોકભોગ્ય કવિ પ્રેમાનંદ-શામળ વગેરેની પરંપરાથી પણ સાવ નિરાળો ને સ્વતંત્ર, એક પછી એક સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યયુગોની સોંસરો સદાય વહેતો રહેલો સજીવન સ્રોત છે. ગુર્જર વાઙ્મય-પ્રવાહના ત્રણેય યુગોએ જે કાંઈ નિજ નિજ બળો વિકસાવ્યાં તેથી વિભિન્ન પ્રકારનાં બળો આ પ્રવાહમાંથી ગુજરાતને સાંપડ્યાં છે.

[વ્યાખ્યાન 5 : સર્વતોમુખી સમુલ્લાસ] લોકવાણીના વિધવિધ સર્જનપ્રકારોનું સંકલનાબદ્ધ દિગ્દર્શન કરાવનાર આ વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ એક અદ્યતન અન્વેષકના શબ્દો વડે કરીએ :

"હિન્દી ગામડિયો આજે રસનું અને અનુકંપાનું પાત્ર બન્યો છે, પણ તે માનવજાતિનો તો અલાયદો જ વિભાગ રહ્યો છે. તેમાંય આ પોણા બે કરોડ

આદિવાસીઓ ભણેલી જનતાથી વધુ વેગળાં મનાતાં હશે. [એનાં] ગીતો એમનાં મનપ્રાણમાં ડોકિયું કરવા માટેનાં જાળિયાં છે જે બતાવી દેશે કે પોતાનાં વિચિત્ર જ્ઞાન, નિગૂઢ રિવાજો, દારુણ કંગાલિયત અને નિરક્ષરતા વચ્ચે સબડવા છતાંયે આ જંગલી માનવ બાકીની દુનિયા[ની] જેમ જ જીવનનો રસ ધરાવે છે. સાહસ અને કૌતુકપ્રેમની આસમાની તો એનેયે અન્નપાણી જેટલી જ આવશ્યક છે. જીવનની દેખીતી પશુવત્ એકતાનતાના પોપડા તળે એના ભીતરમાં યે આનંદ અને ઉત્તેજનાનો સ્રોત વહી રહેલ છે. અને એનાં નૃત્યગાન તેમ જ સંગીતમાં વ્યક્ત થતી આ ઉત્તેજના એ એનો સંસ્કાર છે.” — વેરીઅર એલ્વિન.

ઉપલા અવતરણમાં મોટે ભાગે મારું પોતાનું કથયિત્વ આવી જાય છે. લોકવાણીમાં મારો પ્રધાન રસ ઉલ્લાસલક્ષી છે. હું તેમાંથી શોધન કરું છું રસોલ્લાસક સૌંદર્યનું. તે રસ પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો, સમાજશાસ્ત્રનો કે માનવવંશશાસ્ત્રનો વિઘાતક, વિરોધી કે પરિહાસક તો નથી જ, હોઈ શકે નહિ. માનવીને સર્વ સ્થિતિ તેમ જ સંયોગોમાં જીવનનું જ સૌંદર્ય સાદ કરી રહ્યું હતું, અને એ સાદ સાંભળતો માનવી આસપાસની સૃષ્ટિને ઉત્કટપણે અનુભવમાં ગ્રહવા તથા શક્ય તેટલા સરસ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવા મથતો હતો. લોકસાહિત્યને માનવી કામ કરતો કરતો આસ્વાદતો હતો. સાહિત્ય એના સકળ વ્યવસાયોની સાથે, એનાં મહેનત, ઉછેર, રમતો, પર્વો, લગ્ન અને મરણની સાથે વાણાતાણાની જેમ વણાઈ ગયું હતું.

[ઉપસંહાર] લોકવાણીએ વેગળા અને જુદેરી છટાથી ચાલી રહેલા શિષ્ટ વાઙ્મયની સ્પર્ધા ન સેવતાં, પોતાના વિરાટ માનવ-સમૂહને સુપથ્ય બને તેવું સદ્યપ્રવાહી વાઙ્મય પકાવી લીધું. પુરોહિતો નથી આવતા? ફિકર નહિ, અમે જ અમારું દેવમંડલ અને વ્રતશાસ્ત્ર રચી લેશું. શાયરો ને સંગીતકારો સુપ્રાપ્ય નથી? તો ચાલો આપણે જ નૃત્ય, સંગીત અને કવિતાનો સુમેળ કરીને ગાવાનું રચી લેશું.

પરાજય નહિ કબૂલીએ, હીનતા તો નહિ જ વેકીએ, રસોલ્લાસ વગર કેવળ રોટલા પર તો નહિ જ જીવીએ. શક્ય તેટલી કરામતો કરીને પણ જીવનને સૌંદર્યે મઢ્યું.

શિષ્ટ, વ્યક્તિસરજ્યું સાહિત્ય આપણને જે મુકામે લઈ જાય છે તે જ મુકામ પર લોકસાહિત્યનું પણ મહાપ્રયાણ છે. શિષ્ટસાહિત્યનું ઉત્પાદક બળ જો સંસ્કારિતા છે, તો લોકસાહિત્યની રોપણ-ક્યારી પણ તળપદી, રૂપાળી, નિરાળી લોકસંસ્કારિતા જ છે. લોકસમૂહનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું એ કોઈ બે-ચાર પ્રતિભાસંપન્ન કવિવ્યક્તિઓનું કામ નથી. લોકહૃદયના પ્રતિબિંબકનું કર્તવ્ય તો લોકસાહિત્ય જ કરી શકે છે. વ્યક્તિપ્રતિભાનો સર્વથા અભાવ એ જ લોકસાહિત્યનો મોટો ગુણ છે. એનું સર્વોચ્ચ સામર્થ્ય તો એની શ્રાવ્યતા છે. નાદને આપણે બ્રહ્મ કહીએ છીએ. લોકસાહિત્યનો વાહક એ નાદ છે, કાગળ પર થીજતા ટાઢબોળ અક્ષરો નહિ.

[24 ઓગસ્ટ, 1943] કાલે પહેલું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું છે ને લોકોને સંતોષ થયો છે. આજે સાંજે બીજું છે. આખો દિવસ બેસીને મોંચે કરી લેવું પડે છે કારણ કે ત્યાં વાંચવાનું જાવતું નથી, ચશમાં હોવાથી મુશ્કેલી પડે છે, ને વળી ઘણું ઘણું થોડા સમયમાં કહી નાખવું એટલે વાંચવું પોસાય નહીં.

અશોક, બંટુ, બાબો ને મોટો-જીકો [પુત્રો અશોક, જયંત, વિનોદ, મસ્તાન-નાનક] બહુ યાદ આવવા મંડ્યા છે.

[28 ઓગસ્ટ, 1943] ચાર વ્યાખ્યાન પૂરાં થયાં. આજે છેલ્લું છે. ઈશ્વરકૃપાથી એ પણ પાર ઊતરે તો સારું. લોકોની ગિરદી બહુ અકળાવે એવી થાય છે. શ્રમ ઘણો, ઊંઘ આવે નહીં. નિરાંતે તો [બોટાદ] આવીને ઊંઘાશે.

[30 ઓગસ્ટ, 1943] મારી મૃત પત્નીનાં ચારે બાળકો મને આ દુનિયાની બીજી કોઈ પણ વાત કરતાં વધુ વહાલાં છે. તેમના પ્રત્યે અન્યાય થઈ બેસે તેવી ભૂલો મારાથી

થઈ હશે પણ તે બદલ પ્રભુસાક્ષીએ રડું છું. મન એમ વાળ્યું છે કે મારો પ્રેમનો હક્ક હોઈ શકે, પિતા તરીકેનો સત્તાધિકાર નહિ, એટલે મારી ફરજ મારે બજાવવી.

* * *

[10 ફેબ્રુઆરી, 1944] પત્રકારત્વના વેરાનમાંથી વીણેલાં આ પુસ્તક ['વેરાનમાં'] માંહેનાં પુષ્પો મને હમેશાં પ્રિય રહ્યાં છે. ઘણાં વર્ષો બાદ જૂની વેરાનદશાના એ મહાપ્રાણ સાથીઓ વિક્ટર હ્યુગો, રોમાનોવ, ગોર્કી, વગેરેનો સંપર્ક તાજો થયો છે. બધા પ્રસંગોએ પોતાની અખૂટ તાજગીથી પુનઃ અંતરમાં સૌરભ મૂકી છે.

વેરાનની વાટ તો કોણ જાણે ક્યારે પૂરી થશે. આવરદાને છોડે પણ આપણી ઝંખનાનું કુસુમ-કાનન કદી માનવીને ભાગે આવે છે કે નહીં તે તો ખબર નથી. મોટા ભાગના [માટે] તો એની આશાએ દોડ્યા જવું એ જ નિર્માણ છે. મારું યે એવું હો તો ભલે હો, ફક્ત આવાં પુષ્પો માર્ગે મળતાં રહેશે તો મજલ ખેંચી શકવાની મુરાદ છે.

[26 માર્ચ, 1944ના પુત્ર મહેન્દ્ર પરના પત્રમાંથી] મારો લોકસાહિત્ય પરનો બીજો લેખાંક 'વિશ્વભારતી' (અંગ્રેજી) ત્રૈમાસિકમાં પ્રકટ થયો છે. આવા થોડા લખી નાખું તો એક સરસ નાનું publication મને આંતરપ્રાંતીય દુનિયામાં લઈ જનારું બને, પણ મારાં આંગળાં મહામુસીબત અનુભવે છે. આપણે બેઉ collaborate કરીએ તો ઘણું થઈ શકે. હું તો હાથથી તદ્દન અટકી જવાની અણી પર છું. અને આ 'ફૂલછાબ'ના ઘસડબોળામાંથી કોણ જાણે ક્યારે છૂટીશ. તેમને પણ શું કહીએ? યોગ્ય માણસો મળતા નથી.

[11 મે, 1944 : પુત્ર મહેન્દ્રનાં નિર્મળા ખેતાણી સાથે લગ્ન]

[22 જુલાઈ, 1944 : પુત્રી મુરલીનો જન્મ]

[સપ્ટે.-ઓક્ટો., 1944 : 'લેખક-મિલન' માટેના લેખનપદ્ધતિ વગેરે વિશેના સવાલોના જવાબમાંથી]

મેં 'રસધાર', 'બહારવટિયા', વગેરે લોકદીધા કાચા માલમાંથી જે જે વાર્તાકસબ કર્યો અથવા તો તદ્દન સ્વતંત્ર નવલો લખી તે એક જ વાર લખેલ છે, નવી હસ્તપ્રત બનાવી નથી. છેકભૂંસ ઓછામાં ઓછી, પણ પૂરું હું જ વાંચું. ત્રણ વાર પૂરું નીકળે એ ત્રણ વાર હું નવેસર પીંછી લગાવતો જ રહું. બંકા ઠાંમે 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ' સંગ્રહી તેમાં મારું 'ઝંખના' લીધું; એ કૃતિ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના એક અંક પર મૂકવા ગુરુવારે સાંજના છ વાગે, પ્રેસ પર છેલ્લી ક્રિયા કરવા ટાણે, દસ મિનિટમાં કશી છેકછાક વગર રચી. છાપાંમાં મૂકવા લખ્યું એટલે મારું કેટલું ય સર્જન છાપાળવું કહેનારા વિવેચકો નીકળ્યા, પણ મારી બહુ લોકપ્રિય તેમ જ વિદ્રઢ્પ્રિય થયેલી કાવ્યકૃતિઓનો સ્થૂળ દેહ તો આમ જ બંધાયો છે. એ કોઈ માસિકમાં કે પરબારું ગ્રંથરૂપે આવત તો છાપાળવું ન કહેવાત!

જે લાંબી વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની અમુક અઠવાડિક હફ્તે છાપાંમાં – કેટલીક વાર તો હફ્તો પડવા ન દેવાય એ એક જ મુખ્ય દબાણ હેઠળ – લખાઈ. 'વેવિશાળ' અને 'તુલસી-ક્યારો'નાં એ રીતે લખેલાં પ્રકરણોને લોકોએ ઉત્તમ કહ્યાં, વિવેચકોએ પણ વખાણ્યાં. પણ જેમને વાંક કાઢવો હતો તેમણે એમ કહી દીધું કે કટકે કટકે લખાયું હોવાથી ખામી[ઓ] રહી ગઈ!

ભેટપુસ્તક તરીકે લખેલી બીજી છ નવલો કે જે પણ પ્રશંસાને પામી છે તે વીસથી ચાળીસ દિવસના ગાળામાં એકધારી પૂરી કરી તેનો દોષ એ બતાવાય છે કે એ તો ઉતાવળે લખી કાઢી છે!

વસ્તુતઃ મારી કૃતિઓના જે કંઈ દોષો કે ગુણો હોય તે કટકે કટકે, ઉતાવળે કે ખાસ જરૂરિયાતને ખાતર લખ્યાના ન જ હોઈ શકે. દોષો કે ગુણો હોય તેનું કારણ

લેખકની અંદર અગોચરપણે પડેલું ચિત્તતંત્ર છે. કોઈ કૃતિ બાર વરસ રાખ્યાથી પરિપક્વ બની જતી નથી. અનેક કૃતિઓ પહેલે જ તડાકે તૈયાર સ્વરૂપે બહાર આવે છે.

હું કશી જ પૂર્વયોજના કે રૂપરેખા બાંધ્યા વગર પ્રારંભ કરું છું. પ્રારંભ પૂર્વેની મનોદશા અત્યંત અકળાવનારી હોય છે. પણ પ્રારંભ કરું એટલે એની મેળે જ આકૃતિઓ ઊપસવા લાગે. મારી કૃતિઓનાં પૂરું વાંચતાં વાંચતાં હું પોતે જ વિસ્મય પામું છું કે આવી દૃષ્ટિ મને સુઝાડી કોણે! પણ તે વિસ્મય ખોટું છે. પ્રેરણા જ એકાએક અજવાળાં કરી આપતી નથી. પુષ્પના પ્રાકટ્યની ક્રિયા પ્રકૃતિના તાલબદ્ધ, નિયમબદ્ધ, મહાપ્રયત્નને આધીન હોય છે, પણ પ્રકૃતિ પોતાની મુક્તિમાંનું રહસ્ય કોઈની કને ઉઘાડતી નથી.

હું નથી હિંડોળે બેસીને લખતો કે નથી અમુક પ્રકારનાં કાગળ-કલમે લખતો. ચોમેરના સંજોગો સાનુકૂળ હોય અને દિલ કોઈ ફૂલગુલાબીમાં મસ્તાન બની ગયું હોય તો જ લખાય છે, એવું મેં અનુભવ્યું નથી. પાન ચાવતાં કે પિપરમીટ ખાતાં ખુશબોભર્યાં લખાણો કરી શકાય એવો અનુભવ કર્યો નથી. બાહ્યોપચાર તો માણસની આદતો છે, સર્જન-વ્યાપારની અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ નથી.

છેલ્લા બે મહિનાની વાત કરું. બોટાદની અસહ્ય ગરમી, પત્નીની માંદગી, હરસની કાળી વેદના, નાનાં બાળકોને પખાળવાં, એમનો ઝાડો ઉપાડવાની સ્થિતિ, રાત્રીના ઉજાગરા, એવી સાંસારિક જંજાળોની જટિલતા વચ્ચેથી મિનિટો ઝડપી હું ટાગોરની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં ઊતર્યો છું ને મને સંતોષે એવાં ભાષાંતરો કર્યે જાઉં છું. ક્યાં પસ-પરુ ને વિષ્ટા? ક્યાં રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોનાં ગુલાબ? પણ મા શારદાએ સૂગ ચઢાવી નથી, બાહ્ય સન્માનનાં ધૂપદીપ કે પુષ્પ એણે માગ્યાં નથી. એ તો એક જ સન્માનને માગે છે — દિલની સચ્ચાઈપૂર્વકના અત્રુટ પરિશ્રમને.

પરિશ્રમ — હા, એ મેં કર્યો છે. કદી પણ દિલચોરી રાખી નથી, સહેલાઈથી સાહિત્ય સર્જાવી નાખવામાં મેં માન્યું નથી. અને, એવા સતત પરિશ્રમની વચ્ચે મેં કોઈ પણ બાદ્ય પ્રલોભનને આવવા દીધું નથી. સભાઓનાં પ્રમુખસ્થાનો, જાહેર ચર્ચાઓની વાંઝણી કડાકૂટ, મોખરે સ્થાન મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા — એ બધી સાહિત્યના તપોવન પર ત્રાટકનારી અપ્સરાઓને મેં સાહિત્યકારની તપશ્ચર્યાને ધૂળમાં મેળવનાર ગણી છે. એમાં તેઓ જ પડે છે જેમને પરિશ્રમપૂર્ણ **tablework** પાલવતું નથી.

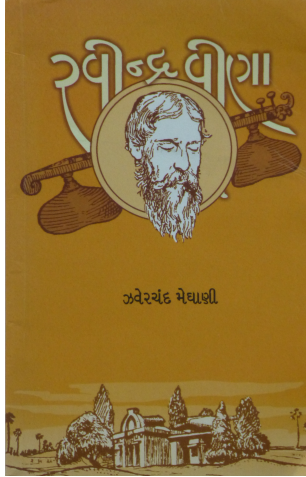
પરિશ્રમ મને પ્રિય છે. પરસેવો પાડીને મેળવેલું પરિણામ જે આવે તે મીઠું લાગે છે. એ પરિણામ જનતાને સંતોષે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન પછી ઊઠે છે. પહેલો તો પ્રશ્ન લેખકના પોતાના સંતોષનો છે. હું એક કામ પૂરું કરું છું ત્યારે મારો સંતોષ એ હોય છે કે મારી શક્તિની સમગ્ર મર્યાદા આવી રહ્યા સુધી મેં મહેનત કરી છે. આથી વધુ સારું હું ન જ કરી શક્યો હોત. એ થઈ મારી શક્તિની મર્યાદા.

પણ, હું મારી જાતને કદી એમ સમજાવી લેતો નથી કે મારી જાહેરમાં જે પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ છે તેને આધારે હું જે કાંઈ ઘસડીને ફગાવીશ તે લોકો ચલાવી લેશે. ના, હું જાણું છું કે સાહિત્યકાર અને પત્રકારનું કશું જ લોકો શ્રીપુરાંતે રાખતા નથી. અગાઉ તમે ખૂબ અચ્છી કૃતિઓ આપી છે એટલે એકાદ નબળી લોકો નિભાવી લેશે, એમ કદી ગણશો નહિ. ઊલટું, અગાઉ તમે જે આસ્વાદ કરાવ્યો હશે તેથી ઉચ્ચ વાચનની લોકો તમારી તરફથી અપેક્ષા રાખીને બેસશે. બહેતર છે કે કંઈ વધુ ન આપો, પણ જે કાંઈ આપો તે તમારા 100 ટકા શ્રમનું જ, અને તમારો સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકેલું પરિણામ હોવું જોઈએ.

તમારો સ્વધર્મ તમારી શક્તિમર્યાદા તેમ જ જે વર્ગને તમે પહોંચવા માગો છો તેની મર્યાદા નક્કી કરી લેવાનો છે. હું એવી બન્ને મર્યાદા બાંધી શક્યો છું, એટલે દિલને ધક્કા ખાવાના પ્રસંગો ઓછા આવે છે. જે લેખક વિદ્વદ્વર્ગ અને

જનસામાન્ય બેઉનો સન્માનનીય બને તેને માટે એ બેઉ [વર્ગ] ઘઉંના દાણાને માટે ઘંટીના બે પડો સમા બની રહે. સાહિત્યકારના એકલમાર્ગ અને આત્મમગ્ન ચિત્તતંત્રને કારણે એને વિષે ગેરસમજૂતીઓ જન્મે એવાં વલણો એનાથી ધારણ કરી બેસાય. (દાખલા તરીકે, હું મારાં ગીતો-વાતોના કાર્યક્રમોની વધુ પડતી માગણીઓને સત્કારી ન શકું એટલે મોટી ફી લઉં છું, માનનો ભૂખ્યો છું કે ઘમંડી છું એવી માન્યતા પણ ચાલે.) લેખનપ્રવૃત્તિમાં જબરા વિક્ષેપ પાડતા આંચકા આવા કારણથી લાગ્યા જ કરે. મારા સુભાગ્યે એ આંચકા પ્રમાણમાં ઓછા આવ્યા છે, તેમ છતાં એવા ઘાવ ઝીલી લઈને મૌનનું પાલન કરવાથી મારી માનસિક સમતા સચવાઈ શકી છે. એવી સમતાની રક્ષા જ સર્જનકલાને દીર્ઘજીવી બનાવે છે.

[7 સપ્ટેમ્બર, 1944 : ‘રવીન્દ્ર-વીણા’]

રવિબાબુની બંગાળી કાવ્યકૃતિઓ સેંકડોની સંખ્યામાં પહોંચી છે. તે કૃતિઓના સંગ્રહો પણ ઘણા થયા છે. તે અઢળક પુંજમાંથી નવી નવી દષ્ટિએ વીણાણી કરીને અન્ય પંચકણકી સંગ્રહો પ્રકટ થયેલ હશે. ‘સંચયિતા’નું સ્થાન એ સર્વથી ન્યારું અને વિશિષ્ટ છે, કારણ કે એની કવિતાઓની વરણી કવિવરને નિજને હાથે થયેલી છે.

આવા સંગ્રહનું આજથી અગિયાર વર્ષ પૂર્વે ઓચિંતું પ્રાપ્ત થવું એ એક વિધિનિર્મિત ભાગ્ય હતું. તે દિવસથી ‘સંચયિતા’ મારી નિત્યસંગિની બની રહી હતી. સર્પ સાથેની લડાઈમાં લોહીલુહાણ બનતો નોળિયો વચ્ચે વચ્ચે પોતાના દરમાં જઈને નોળવેલ નામની ઔષધિ સૂંઘી પાછો પુનઃસજ્જ બનીને સંગ્રામ જારી રાખે છે. હરએક શિલ્પીએ અને સર્જકે પોતાની ઘસાઈ જતી શક્તિની પુનઃ પુનઃ ધાર કાઢવા સારુ કોઈ ને કોઈ લોકોત્તર સાહિત્યસ્વામીનું પરિશીલન કરતા રહેવું પડે છે. મારી પોતાની ટાણે ટાણે ઝંખવાતી જ્યોતના દિવેલપૂરક, ઘણુંખરું તો, કવિવર ટાગોર બની રહ્યા છે. ‘સંચયિતા’નું મને આમ સતત પરિશીલન થતું રહ્યું છે.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે કવિવરના ત્રણ વર્ષ પૂર્વેના અવસાન વખતે જ્યારે સંવેદનની તીવ્રતા છેક ટોચે ચડી હતી ત્યારે નહિ અને છેક આજે, એમની ત્રીજી સંવત્સરી આવવા ટાણે, મન ‘સંચયિતા’ની કૃતિઓને ગુજરાતીમાં અવતારવા કેમ વળ્યું? ઋતુ પણ કાવ્યોદ્ગમનને અનુકૂળ નહોતી, વૈશાખ-જેઠની આગ વર્ષતી હતી. સ્થાન પણ કવિતાનું લાલન કરનારું નહોતું. ઘરનું વાતાવરણ તો વળી કવિતાને કાળી બપોરે કાંધ મારનારું હતું – એક બાળક શીતળાના શૂળાએ પરોવાઈ પડ્યો હતો, તેની દિવસ-રાતની સારવારની વચ્ચે ‘સંચયિતા’નાં ગીતોએ જ કેમ મન અને કલ્પનાનો કબજો કરી લીધો? પોતાની તેમ જ કુટુંબીજનોની બીમારી ઉપરાંત બીજી હાડમારીઓમાં ભીંસાતે ભીંસાતે પણ કવિવરનાં આ કાવ્યોનું સેવન સક્રિય કેમ બની ગયું?

જ્યારે તર્કમાન્ય કારણો આપી શકાતાં નથી ત્યારે મનુષ્ય પોતાની અવસ્થાને કોઈ પણ એકાદ વહેમી મંતવ્ય ખાતે જમા કરી નાખી સંતોષ મેળવી લ્યે છે, તેમ હું પણ [મારી] લાડીલી પુત્રવધૂનિર્ભણાનાં લક્ષ્મીપગલાંના જ રૂડા પ્રતાપ લેખીને મનનું સમાધાન મેળવી શક્યો છું.

[18 માર્ચ, 1945] રસિકભાઈ પરીખનો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી કાગળ આવેલો તે માટે વાત કરવા [અમદાવાદ] ઊતરેલો. ભવિષ્યની ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રારંભરૂપે જે ઉચ્ચ અભ્યાસની સંસ્થા ગુજૃવૃસૃૃ ઊભી કરી રહેલ છે તેમાં લૃકસાહિત્યની chair ખૃલવી છે ને એમાં મને મૂકવા માગે છે. સાર કાઢતાં મને પત્રકારત્વના લૃહીઉકાળા મૂકી દઈ આ શાંતિ તેમ જ પ્રતિષ્ઠા સંપડાવનાર કામ સ્વીકારી લેવાનું ઠીક લાગ્યું છે.

આ વાત તૃ હમણાં થઈ પણ એની અપેક્ષા વગર પણ મેં ‘ફૂલછાબ’નું કામ છૃડી દેવાનો નિર્ણય કરી જ લીધૃ છે ને જણાવ્યું પણ છે. મેમાં છૂટૃ થઈ જઈશ.

[29 માર્ચ, 1945ના પુત્ર મહેન્દ્ર પરના પત્રમાંથી] ગુજૃ વૃ સૃૃ સાથેની યૃજના અમલમાં આવતાં હજુ કદાચ વાર લાગશે. તેં બતાવેલી બીક બરાબર છે. મેં એની સ્પષ્ટતા કરી હતી. હું મારૃ રાહ, ઈચ્છું તૃ પણ, ચાતરી શકું નહીં. સંશૃધન તૃ મારી રીતે જ થવાનું, પણ મારી રીત ને શાસ્ત્રીય રીત અસંગત નથી. મારી રીત જ એમણે સ્વીકારવી રહે.

હું શરીરથી પ્રવાસૃ માટે નાલાયક બનતૃ જાઉં છું. પ્રવાસના પાંચ દિવસૃ પણ લજજા આવે તેવા ગયા. કાલથી પગમાં ગાઉટ થયું છે. ઉગ્ર સ્વરૂપ નથી. ચાંપતા ઇલાજ લીધા છે.

[28 મે, 1945] ભજનવાણીમાં મને ઘણૃ રસ છે. એ ભેગી કરું છું, ‘ફૂલછાબ’માં આપું છું, ઠેકઠેકાણે ગાઈ તેમ જ ચર્ચી બતાવું છું, કારણ કે તે વગર આ વાણીનું સાચું રહસ્ય સમજાય નહીં. આપણા દેશની સાચી મૂડી આ લૃકવાણી છે, એને લૃકૃમાં નવી દષ્ટિ આપીને મૂકવાની જરૂર છે.

મારા મનમાં મૃટી અબળખા રહી ગઈ છે. મારી પાસેનાં ભજનોમાંથી બની શકે તેટલાં એકાદ સમઢર્મીને સંભળાવી દેવાં જૃઈતાં હતાં. મેં એના સૂરૃ મહેનત કરીને

પકડ્યા છે. કેટલાય મહિનાઓ સુધી એ રૂપો લપસણી ભૂમિકા પર રહ્યા પછી બરાબર પકડાયા. સાચા કંકમાં મૂકી દેવા મારે ઉતાવળ કરવી જોઈએ કારણકે એ પરંપરાગત વારસે દેવા લેવા કરતાં વધુ સારી હિકમત આ સૂરોની રક્ષા માટે હું જોતો નથી.

[27 ઓગસ્ટ, 1945] શુભ સમાચાર કે [પુત્રી] ઇન્દુનું વેવિશાળ ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી ચુનીલાલ શાહના પુત્ર અનિલ સાથે થયું છે. આ લગ્ન બેઉ બાળકોની પોતાની પસંદગીનાં જ છે.

[25 સપ્ટેમ્બર, 1945 : પ્રથમ પૌત્ર અબુલ મહેન્દ્ર મેઘાણીનો જન્મ]

[28 સપ્ટેમ્બર, 1945ના પુત્ર મહેન્દ્ર પરના પત્રમાંથી] ચિ. નિર્મળાને સુખરૂપ પુત્ર-પ્રસવ થયાના તાર મળ્યા. સર્વે રાજી થયાં.

તાર મળ્યા પછી જે વિચારો ઘોળાઈ રહ્યા છે તે ગંભીરપણે જણાવવા મથું છું. પહેલી જ ચેતવણી – તારે વિશેષ પ્રજોત્પત્તિથી બિલકુલ મુક્ત રહી શકાય તેવી રીતે જીવનવ્યવહાર ગોઠવી લેવો. તમારે બંનેએ સંતતિનિયમનનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો અપનાવી લેવાં જોઈએ. બીજે માર્ગે તો તમે દુઃખી થઈ જશો. બીજી ચેતવણી – બાળકના ઉછેરનાં પહેલાં બે વર્ષો કેટલાં લોહીઉકાળો કરાવનારાં છે તે તારાથી અજાણ્યું નથી. મારા જીવનમાં તું એ આજે પણ જુએ છે. સ્ત્રીના શરીર ને મનને ચૂંથી નાખતી એ દશા છે. બાળકનાં દર્દો, દાંત આવવાનો સમય, રાતના ઉજાગરા, દિવસની અશાંતિ, પરિણામે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે વધતી કડવાશ, કલેશ, સ્ત્રીના સ્વભાવનો બગાડ – એ બધું તેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. તારે તો બાળઉછેરના સમય દરમિયાન દૂર જ રહેવું, નહિતર તું કદી સંતોષ નહીં આપી શકે ને ચાહે તેટલી મહેનત છતાં કટુતા જન્મશે.

[27 જાન્યુઆરી, 1946] રેડિયો પર આઠેક વર્ષ પહેલાં નોતરું મળેલ. મેં પુરસ્કાર રૂ. ૩૦ પચીસની સામે કંઈ વાંધો ન લેતાં જાતવળત સેકન્ડ ક્લાસ મુસાફરી-ખર્ચની સ્વમાન લેખે માગણી કરી. ચન્દ્રવદને (ચંચી. મહેતાએ) જણાવ્યું કે નિયમ નથી, ત્રણ

પ્રોગ્રામો આપી પંચોતેર પૂરાં કરું. મેં જણાવ્યું કે સાહિત્યકારનો દરજ્જો પહેલાં સ્વીકારો, પુરસ્કારની પરવા નથી. પછી તો દિલ જ ઊતરી ગયું. હમણાં એણે બસોની ઓફર મોકલેલી પણ મને રેડિયો માટે ઉત્સાહ નથી રહ્યો.

[31 જાન્યુઆરી, 1946 : પુત્ર મહેન્દ્ર પાસે All India Radio પર લખાવેલા અંગ્રેજી પત્રના અનુવાદમાંથી]

તમે મોકલેલો કરારપત્ર વાંચનાર ઉપર પહેલી છાપ એ પડે છે કે કાં તો આ એક જબ્બર રમૂજ છે અને નહીં તો મારા પિતાશ્રીનું તેમ જ જેમને આવા કરારપત્રો મોકલાયા હોય તેવા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનું ગણતરીપૂર્વક કરાયેલું અપમાન છે. નહિવત્ અથવા એથી પણ ઘૃણાપાત્ર એવો નારીઝ પુરસ્કાર કવિઓ સમક્ષ ધરતી સરકારે એ હક્કો મફત જ શા માટે નથી માગી લીધા એનું અમને અચરજ છે.

મૂળ ઢાળોથી સારી રીતે પરિચિત અને એ ઢાળોને વફાદાર રહેવાની બાંહેધરી આપે એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસેથી રેડિયો પર એમનાં ગીતો ગાવા માટે પૈસા કોઈ દિવસ [એમણે] માગ્યા નથી. એમની પરવાનગી લઈને એમનાં ગીતો ગાનારને ૩૦ વીસથી ત્રીસ મળે છે એની બરાબર જાણ છે, પણ પોતાના વાજબી હિસ્સા પર એમણે ક્યારેય દાવો નથી કર્યો અને પુરસ્કારની પૂરી રકમ ગાયકને ભોગવવા દીધી છે.

[તમે ધરેલા] પ્રસારણ દીઠ દસ આનાને બદલે, સ્વમાની સર્જક સ્વીકારવા તૈયાર થાય તેવી રકમ ધરવામાં આવે તો પણ પોતાનાં તમામ ગીતો ફાવે તે ગાયક રેડિયો પર ગાઈ શકે એવી સમૂળગી પરવાનગી ન આપવા માટે મારા પિતાશ્રી દિલગીર છે. દરેક ગાયક એમનાં મૂળ ઢાળોને વફાદાર રહીને ગાશે એવી ચોક્કસાઈની એમની ઇચ્છા રહેશે જ.

પોતાનાં ગીતો ગાવા રૂબરૂ આવવાની આકર્ષક દરખાસ્તો મારા પિતાશ્રીને કરવામાં આવી છે. આ આમંત્રણોનો એમણે સતત અસ્વીકાર કર્યો છે તે પુરસ્કારના વધુ ઊંચા દર માટે નહીં, પણ મુંબઈ સુધીનું સેકન્ડ ક્લાસનું [રેલ] ભાડું આપવા જેટલી શિષ્ટતા કોઈ પણ કાર્યક્રમ આપનારા તરફ દેખાડાવી જોઈએ એવી માન્યતાથી. આજ સુધીના તમારા વલણથી ગુજરાતી સાહિત્યકારોની કિંમત તમે કેટલી નીચી આંકો છો તેની વધુ પ્રતીતિ તો તમે સૂચવેલો હાસ્યાસ્પદ પુરસ્કાર કરાવે છે.

તમે બીડેલા કરારપત્રની જાણ તમારા ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષને [ચંચીં મહેતાને] હશે જ. સહ-સાહિત્યકારોની આવી મશ્કરી એમણે યોગ્ય સમજી હોય તે વિશેની મારા પિતાશ્રીની લાગણી પર ધ્યાન ખેંચવા આ પત્રની નકલ તેમને પણ મોકલું છું.

[મુંબઈ રેડિયો સ્ટેશનના કર્મચારી ગિજુભાઈ વ્યાસની પ્રસંગ-નોંધ પરથી :

ગુલ્ફિકાર અલી બુખારી મુંબઈ સ્ટેશનના ડિરેક્ટર, સિદ્ધહસ્ત શાયર, હતા. ચન્દ્રવદન મહેતાના પ્રયત્નથી બુખારી સાહેબ અને મેઘાણીની મુલાકાત યોજાઈ હતી.

મેઘાણી રેડિયો પર ન તો પોતે ગાવા આવતા, ન તો પોતાની કૃતિઓનું પ્રસારણ કરવાના હક્કો આપતા. મેઘાણી જેવી વિરલ પ્રતિભાથી વંચિત રહીને રેડિયો સ્ટેશનને જ ખોટ છે તે બુખારી સમજતા.

સ્ટેશન ડિરેક્ટરના દક્ષતરમાં મુલાકાત શરૂ થઈ. થોડી થોડી વારે મેઘાણીભાઈના બુલંદ કંઠે લલકારાતી કાવ્યપંક્તિઓ સ્પષ્ટ સંભળાઈ ઊઠે, તો વળી વચ્ચે વચ્ચે બુખારી સાહેબનો ગુંબજમાંથી ગુંજતો સ્વર પુશ્તો લોકગીતોની કડીઓ ધરતો સંભળાય. ‘બહુત ખૂબ!’, ‘શાબાશ!’ એવા હાકલા પણ ઊઠે. બે કલાક આમ ચાલ્યું.

બંને બહાર આવ્યા ત્યારે ચહેરા ખુશમિજાજ દેખાયા! અમને થયું કે બુખારી સાહેબ આખરે ફાવ્યા લાગે છે!

વિદાય આપીને પાછા આવ્યા ત્યારે દફતર તરફ જતા બુખારી બોલી ઊઠ્યા, 'This man will never come on A.I.R.!' ઘડીઓ પહેલાંનો એમનો ખુશમિજાજ ચહેરો કરમાઈ ગયો હતો.

મુલાકાતનો બધો જ સમય લોકસાહિત્ય, રવીન્દ્રસાહિત્ય અને મેઘાણીના સર્જન વિશે જ વાતો થતી રહી હતી. મેઘાણીભાઈના રેડિયો પર આવવા વિશે કે પ્રસારણના હક્કો વિશે હરફ પણ નહોતો ઉચ્ચારાયો.]

* * *

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, રાજકોટ, 18-19-20 ઓક્ટોબર, 1946]

સંમેલન રાજકોટ મળે છે. બહુ થોડા બડભાગીને મળે તેવા સ્નેહનો મારા પર મેઘ વરસ્યો છે. [સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકેની મારી વરણી માટેના] અધિકાર-અનધિકારની ચર્ચા નથી કરવી. કરાંચી સંમેલન વખતે જાહેર ના પાડવી પડી હતી તે અનધિકારત્વના નહીં પણ બીજા જ મુદ્દા પર. આજે કરવો પડતો સ્વીકાર એ [આગળના] સમયના મારા નકાર સાથે મેળ ખાતો નથી. કોઈ પૂછે કે આજે આ પદના સ્વીકારનું નવું શું પ્રયોજન પ્રાપ્ત થયું છે તો હું લાજવાબ બની રહું.

મને સ્નેહને દાવે, હું સૌરાષ્ટ્રવાસી છું એ દૃષ્ટિએ, મારા પર ગૌરવદાન કરો છો, ને હું શિર નમાવું છું. પુરોગામીઓએ આ પદને દીપાવ્યું છે તેટલી કક્ષાએ હું નહીં ચડી શકું, છતાં આવડશે તેવું કરી છૂટવાનો સ્વધર્મ સમજી બધી દલીલોને દિલમાં ચૂપ કરું છું.

તમારા સૌનો પક્ષપાત છે, હર્ષ છે, એ સર્વ લાગણીઓને સુપાત્ર મને પુરવાર ન કરું ત્યાં સુધી ધ્રુજાટ છે.

શહેરમાં ઊતરવાનાં ઘણાં ઠેકાણાં ભલે હોય, હું તો સંમેલનના જ ઉતારે સૌની સાથે રહેવાનો છું. એમાં જ મને આનંદ છે. [પરિષદ પ્રમુખ]શ્રી [રામનારાયણ વિ.] પાઠક વગેરે સાથે બેશક આનંદ આવશે. સામાન્ય ઉતારે પણ શી હાનિ છે? બધે આપણા ભાઈઓ જ હશે.

[આ સાથે મોકલેલું] ભાષણ જરા લાંબું જણાશે પણ એ બધું વાંચવાનો નથી.

[સાહિત્ય-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા પ્રવચનમાંથી]

ગુણજ ગુર્જરો,

તમે મારું બહુમાન કર્યું છે. સામાને સન્માનીને ઊલટાના પોતે આભારભીના બનો છો એ તમારી અધિકતા છે. કરાંચી સંમેલન વખતે પત્રકાર-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનને પાછું વાળીને તમારા જેવા જ ગુણજોનાં દિલ કોચવ્યાં હતાં. વારેવારે ના પાડવા પાછળ રખે ઊંડે ઊંડેય એકલવિહારીપણાનું અભિમાન કામ કરતું હોય એ આત્મભીતિથી [આ સંમેલનમાં] ચુપચાપ ચાલ્યો આવ્યો છું.

શ્રીમંતાઈ, ઇજજત અગર રાજકારણી હાકેમીને તો આ મેળાના મંડપ નીચે
ગૌણ સ્થાન છે; અહીં તો અગ્રસ્થાને દીપે છે પેલો કવિતાકાર, વાર્તાકાર,
નિબંધલેખક અથવા શબ્દકોશનો સંશોધક.

શાની પ્રતિષ્ઠા અહીં કરશું ત્યારે? ન ધનની, ન સત્તા-સાહેબીની, ન દાન ને
સખાવતોની, ન રાજકારણની યે. અહીં તો બાજઠ પડે હંસવાહિની વીણાધરીનું.

લેખકનું સાધન છે શબ્દકલા. જીવનદર્શનનું રહસ્ય-શિલ્પ સુંદર શબ્દ-રૂપે
પ્રકટાવવું એ છે એનું સાધ્ય. બાકી, માનવી એ તો અટપટો વિષય છે. તાજેતરમાં જ
એક વાર્તાનવેશે વાર્યા છે કે આખરી સત્યનો વાદવિભ્રમ સેવ્યા વગર તમે
ચિત્તાહ્વાદક કૃતિઓ રચો. જગતની રસભરી રજૂઆત કરો, રમણીયને સર્જો.
આવી મર્યાદા ન બાંધીએ ને સાહિત્યકારને વિશ્વપ્રશ્નોનો ઉકેલનાર સમજીએ, તો
માથા કરતા પાઘડું ઘણું મોટું થાય. શિલ્પીગણના ખત્મા ઊંચકી શકે તેટલા જ
તોલનો આદર્શ એની પીઠ પર આરોપીએ તો સારું.

આજકાલ કરતાં વીસ વર્ષોથી જોઈ રહ્યો છું. ટૂંક-ભંડોળિયા મધ્યમોને ઊગ્યા-
ન-ઊગ્યા આથમતા જોઈ છું. એકાદ સારું અવલોકન કેટલાકનાં મગજ ખેસવી નાખે
છે. એકાદ પ્રકાશનની આંટને કેટલાક અતિ ઉતાવળે વટાવી ખાય છે. પોતાની
પહેલી-બીજી કૃતિમાં [એ જને] અડક્યો છે તે તો સંસાર-મહેરામણની શેવાળેલ
સપાટી જ છે. પ્રવેશ લાઘ્યો છે તો ચાલ હવે ગહન ઊંડાણો નિહાળું ને માનવીના
મર્માગણમાં પેસું, એ વાત રહેતી નથી.

તો શું મધ્યમોને ગરદન મારવા? જરીકે નહિ. મધ્યમો તો મારી જમાત છે.
રડ્યાખડ્યા તરજુમાકારોની ભૂમિકા પાર કરી મધ્યમોનો સમૂહ પહેલી વાર દેખા દે
છે, પહેલી જ વાર એનો કસબ સ્વમાનશીલ ભૂમિકા પર ઠેરાય છે. પહેલવારકી

ભભક પૂરી થયે એ જ મધ્યમો કમર બાંધીને આજના નવનિર્માણના ચૂનો-પથ્થર ઉપાડનારા શ્રમિણો બનશે.

મારો પ્રાંત અવલ દરજજાના પ્રતિભાવંતોથી વંચિત રહે એ અલબત્ત મને અકળાવે છે. પ્રતિભાવંતોને અભાવે સામાન્યોમાં વામણા આદર્શોની પૂજા પેસી જાય, મધ્યમોનું જોણ ઊર્ધ્વમુખી રહે નહિ. હું ભલે ટાગોરને નહિ, ગોવર્ધનરામને તો ગુજરાતને ટીંબે માગું છું.

સામાન્યો-મધ્યમો પર હું જરીકે ઓછું જોર આપવા માગતો નથી. પ્રતિભાનો ફાંકો મૂકી દઈએ તો આપણે સારુ ય કામના ઢગલા પડવા છે. પ્રાંતે પ્રાંતે યુનિવર્સિટીઓ માતૃભાષાને માધ્યમ બનાવી રહી છે. છતાં ક્યાં છે ગુજરાત પાસે વિદેશી કે પરપ્રાંતીય ગ્રંથમણિઓનાં અણીશુદ્ધ ભાષાંતરો?

સામાન્યોને હું વિવેક કરવા સૂચવું છું. સાહિત્યક્ષેત્રે દ્રવ્યલાભ અને કીર્તિલાભના તમે અધિકારી છો. પણ, સંપત્તિ અને કીર્તિ તમારાં વારણાં લેતી આવે એ એક વાત છે; એ બેઉની પાછળ એકાદ હસ્તપ્રત લઈને લેખક લટ્ટવેડા કરતો દોટ લગાવે એ બીજી વાત. દ્રવ્યલાભ, કીર્તિલાભ ઉપરાંત એક પ્રેરક બળ છે, એ છે આપણી આત્મસંતૃપ્તિ. પ્રથમ એની જ આવશ્યકતા, પછી કીર્તિની, તેની પછી દ્રવ્યપ્રાપ્તિની અપેક્ષા.

કલાપ્રદેશમાં ગુરુનો પંજો અનિવાર્ય બને છે. શબ્દકલાના ક્ષેત્રમાં એ સ્થિતિ ગેરહાજર છે. સૌ સૌને મન સવાશેર હોય છે, મુદતનો બાધ નથી, હસ્તપ્રતને છ મહિના સંઘરી રાખવાનું આરોગ્યદાયક નિયમન નથી, કુલાચાર નથી કારણ કે કુલપતિ નથી.

કાન-આંખના કલાયુક્ત રસાસ્વાદમાં હાથચાલાકી ચાલે નહિ, ઉસ્તાદની કરડી અને સુંવાળી માવજત કલાક્ષેત્રોમાં અવલ સ્થાન ધરાવે છે. [પણ, ગુજરાતી]

સાહિત્ય મોટી અરાજકતાનો ભોગ બન્યું છે. વાચકપ્રજા વિવેચકને અનુસરતી હોય એ દીર્ઘ ગુજરાતે? મુરશિદો વિહોણી આવી નુગરી સ્થિતિમાં લખનારની આત્મસંતૃપ્તિ અને આત્મપ્રસન્નતા એ જ એક ભરોસાપાત્ર આંકણી છે. આપણો સાચો ભોમિયો તો પેલો માયલો, રસાનંદી આત્મા જ રહેશે, સાચો હોંકારો એ જ આપશે: ‘તું પોતે પ્રસન્ન થા, પછી બીજાઓ થયા વિના કેમ જ રહેશે?’

‘We are the music-makers’ એ સૂત્ર સાહિત્યવિધાયકોને ઓળખાવવા માટે મશહૂર છે. Music-makersનો અર્થ જ આ છે: સમન્વય સાધનારા, સંવાદિત્વ નિપજાવનારા, માધુર્યના સર્જકો.

માનવી જ છે આપણા અવગાહનનો વિષય. માનવતાના સારામાઠા સર્વ અંશોની લીલા – એ છે આપણાં વિચાર, સંવેદન અને કલ્પનની વસ્તુ. એવા રસાયનમાંથી જે આપણે નિપજાવવાનું છે તે છે આ સમન્વય-માધુર્ય.

We are the music-makers.

* * *

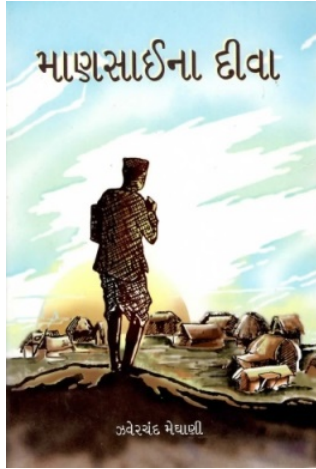
પચાસ વર્ષે, જ્યારે સાચું યૌવન બેસે, ત્યારે જ અપંગ બની, મૃત્યુની અભિમુખ બની જીવવું પડે એ પણ એક પ્રહસન જ કહેવાય. ખેર. ગાઉટનો હુમલો સખત બન્યો છે. સ્થિતિ ઘણી ઉગ્ર છે. બેઉ પગ ઝલાયા છે. પથારીમાં જ છું ને દુખાવો દિવસરાત ચાલુ છે.

વલ્લભનગરની યાત્રા યાદગાર રહેશે. વિચારો ઘોળાય છે કે આવે સ્થળે જઈને શુદ્ધ શિક્ષણાત્મક-સર્જનાત્મક વાતાવરણમાં વાસ કરું ને વિકાસ સાધું. પ્લોટ લેવાનો વિચાર છે.

મારા સંબંધમાં [ચારુતર વિદ્યામંડળ] સંસ્થાએ શુભસંકલ્પ કર્યાથી ઉપકારભાવે ભીંજાયો. અધ્યાપક બનવાની ઉમેદ હૃદયમાં જાગૃત પડી છે પણ એ કામ માટે મારું માનસ બંધબેસતું કહેવાય નહિ. યુનિવર્સિટી શિક્ષણક્રમના ચોકઠામાં ભણાવવા માટે પંડિત બનવું પડે, મૌલિકતાનો અવકાશ ઓછો. હું રહ્યો આત્મસ્ફુરણાનો જંતુ એટલે એમ. એ. હોત તો પણ ગોઠવાઈ ન શક્યો હોત કદાચ.

હમણાં પથારીમાં પડ્યે ભળતાં મંથનો અનુભવતો જ હતો કે જીવનને કોઈક ઉત્કટ પ્રવૃત્તિમાં લાગુ પાડી દેવું જોઈએ નહિતર શરીર ને મન રોગમુક્ત બની નહિ શકે ને ઘસાઈ જશે. કેવળ લેખન-પ્રવૃત્તિમાં રહેવું એકાંગીપણું આ વખતે સમજાયું અને સાલ્યું.

* * *

મહારાજ રવિશંકર ગુજરાતના અનન્ય લોકસેવક છે. અમારો સમાગમ એકાદ વર્ષ પર થઈ શક્યો. ગયે વર્ષે એમને માંદગીને કારણે અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હું ત્યારે અમદાવાદમાં એકાદ

મહિનો હતો. મને એમની પાસે લઈ જવાનો આગ્રહ મારા યુવાન સ્નેહી
ઈશ્વરલાલ દવે કર્યા કરતા, “તમે મહારાજની વાતો તો સાંભળો; તમને રસ
પડશે.”

હું એક તરફથી આકર્ષાતો હતો, ને બીજી તરફથી ખચકાતો હતો. હું
નર્યા સાહિત્યના ક્ષેત્રનો આદમી લોકસેવાના આજીવન દીક્ષિત એક સત્પુરુષની
સામે જઈ એમના અંતરની પવિત્ર વાતો પ્રસિદ્ધિને ખાતર લખવા અધિકારી નથી
એવું લાગ્યા કરતું.

આખરે સિવિલ હોસ્પિટલમાં મહારાજનો મેળાપ થયો. મારા પર એમની
આંખ અમીભરી હતી તે હું જાણતો હતો. એક વાર તો ‘ફૂલછાબ કાર્ટૂન કેસ’ના
મુકદ્દમા દરમિયાન અદાલતની સામે જ ફૂટપાથ પર પોતે ઊભા હતા. એ એકાદ
મિનિટ જે મોં-મલકાટભર્યા પોતે મારા પર કરુણાર્દ્ર મીટ વરસાવી રહ્યા હતા તેમાં
તો હું આજેય નાહી રહ્યો છું.

એવા એમના વાત્સલ્યની પીઠિકા પર અમારા બેઉનું મળવું એમની
માંદગીની સરકારી પથારી ઉપર થયું. પોલીસ ક-મને પણ મુલાકાતીઓને ઝટ ઝટ
ઉઠાડતા, પણ કોને ખબર શાથી મારું થોડુંક વિશેષ રોકાણ એ ચોકીદારો સહી
લેતા.

મહારાજે પોતાના અનુભવો પોતાની જાણે કહેવા નહોતા માંડ્યા. કાંઈક
પ્રશ્ન પૂછીને મેં જ પ્રારંભ કર્યો હશે, ને પછી તો મહારાજની વાગ્ધારા ચાલ્યા જ
કરી હતી. મહારાજ બોલે ત્યારે બોલતા ન જ અટકે તો કેવું સારું, અટકી જાય તે
પૂર્વે કંઈક પ્રશ્ન-ટમકું મૂકીને એમને અવિરત બોલતા જ રખાય તો કેવી મજા, એવું
મને થયા કર્યું. એ કારણથી કે ઘટનાઓનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર હોવા છતાં પોતાની
જાતને ગૌણપદે રાખીને અન્ય મનુષ્યોનાં જ ઊર્મિઓ, યાતનાઓ અને પ્રકૃતિ-

તત્ત્વોનું આલેખન મહારાજ કર્યે જતા હતા. એમનો દષ્ટિદોર એ નીચલા થરનાં માનવોનું જ યથાદર્શન કરાવવાનો હતો. વેવલાઈથી વેગળું, ગુણદોષનાં પલ્લાં સરખાં રાખતું એ વર્ણન હતું. ઉપરાંત, મહારાજ એક સિદ્ધહસ્ત વાર્તાકાર છે, એમનાં વાક્યો સંઘેડાઉતાર હોય છે.

સાંભળી લઈને હું જ્યારે ટાંચણ કરવા લાગ્યો ત્યારે એમનામાં એક ભય સંચરતો નિહાળ્યો. એ ભય આ વાતોની પ્રસિદ્ધિ કરતાં વિશેષ તો એમની પોતાની પ્રશસ્તિ થશે એ વિશે હતો. મેં ચોખવટ કરી કે, “હું તો લોકજીવનનો નિરીક્ષક અને ગાયક છું. [આ] કથાઓમાં પણ હું તો માત્ર તમારા કથનનાં પાત્ર માનવીઓનાં જ વિલક્ષણતાઓ ને પ્રકૃતિતત્ત્વો પર નજર રાખી રહ્યો છું. જો આ કથા આલેખું તો મારું પ્રયોજન, તમે એક મુખ્ય પાત્ર તરીકે જેટલા અનિવાર્ય છો તેટલા તમને જાળવી લઈને, આ પ્રજાના જીવનને રજૂ કરવાનું છે. મારો રસ વ્યક્તિપૂજામાં નથી.” મારા સંકલ્પની પ્રામાણિકતા મહારાજના દિલમાં વસી ગઈ.

મારા લેખક-જીવનમાં તો આ મોટી વધાઈનો પ્રસંગ છે. આજ સુધી સૌરાષ્ટ્રનાં જ માનવીઓની ધિંગી ધિંગી, અણઘડ આકારની વીરતા, ખાનદાની, નાદાની કે કોમળતાના પ્રદેશો ઢૂંઢતો હતો. ગુજરાત સુધી પહોંચવાની આશા નહોતી. જનતાનાં જીવન-પડોમાંથી જન્મ્યા વગર કે એ પડોનાં જ પાણી પીધા વગર, એની હવાનો પ્રાણવાયુ લીધા વગર કે એની માટીમાં આળોટ્યા વગર એ જનતાની પિછાન શક્ય નથી હોતી. મારા સૌરાષ્ટ્રી કાર્યક્ષેત્રની બહાર જઈને અન્ય કોઈ ધરતીમાં રોપાવાનો બહુ સંભવ નહોતો. મને મહીકાંઠાની જનતાનાં પ્રાણતત્ત્વોમાંથી ઘડાયેલા મહારાજ ન ભેટ્યા હોત તો હું આજે અનુભવી રહ્યો છું તેવી આત્મસાતતા આ ગુજરાતી પાટણવાડિયા-બારૈયાનાં જીવન જોડે ન અનુભવી શક્યો હોત. બીજું તો ઠીક, પણ એમની ભાષાની તાકાત મને કોણ પકડાવત?

[11 નવેમ્બર, 1946] મહીડા-કુમાર નરેન્દ્રસિંહજીનો કાગળ છે કે મહીડા સુવર્ણચંદ્રક 'માણસાઈના દીવા' માટે મને તેમ જ શ્રી રવિશંકર મહારાજને સંયુક્ત સર્જન માટે આપવાનું કલમ-મંડળની કમિટીએ ઠરાવ્યું છે.

[18 ડિસેમ્બર, 1946ના બેલડા પુત્રો મસ્તાન-નાનક પરના પત્રમાંથી]

તમને સોળમું વર્ષ બેઠું તે પ્રસંગે મારા હૃદયના આશીર્વાદ છે. મનથી, શરીરથી ખૂબ તેજસ્વી બનો અને આ જીવનમાર્ગ પર પૂર્ણ ઉત્સાહ સાથે આગળ વધો.

તમારું વય વધતું જાય છે તેમ બાલ્યાવસ્થાનો દુઃખી ભૂતકાળ દૂર ઠેલાતો જાય છે. એ સર્વ સ્મૃતિઓ લુપ્ત બનો! ભવિષ્યનાં જ આશા ને ઉલ્લાસ હૃદયમાં પ્રકાશી રહો! હું તો કાંઈ મદદ કરી શકતો નથી પણ મારા પ્રેમનું ભાતું તમને બંધાવ્યું છે. તમે જેમ જેમ મોટા થતા જાઓ છો તેમ તેમ મારા મન પરનો વિષાદ ઘટે છે.

[18 ડિસેમ્બર, 1946] [સંયુક્ત પારિતોષિકનો] નિર્ણય કેટલાક

મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને સ્પર્શે છે. પૂં મહારાજના મારા પરના ઋણ પરત્વે હું જાગ્રત છું, પણ [આ] નિર્ણય તો પુસ્તકના કર્તૃત્વને પડકારનારો છે. એની સાથે મારી દષ્ટિ મેળ ખાઈ શકે નહિ. ઉપરાંત, મહારાજ જેવા સંતને પારિતોષિક આપવા નીકળવું [તો] હિંમતની પરાકાષ્ટા છે.

પારિતોષિકો-ચંદ્રકોનો પ્રશ્ન વધુ મોભાદાર અને વ્યવસ્થિત ધોરણ પર મુકાવાની જરૂર મેં જાહેરમાં ચર્ચા છે. એક મોઢેથી એ ચર્ચા કરવી તથા બીજી બાજુ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરી બેસવું એ મારા માટે પ્રામાણિક નહિ કહેવાય. હું માનસ્વીકારની વૃત્તિથી પર હોવાનો દાવો કરતો નથી. પણ અંગત માનવિષ્ણા કરતાં અધિક મહત્ત્વની બીજી બાબતો જીવનમાં પડી છે તેની ગણનાથી દોરવાયો છું.

[23 ડિસેમ્બર, 1946] મારા [સંયુક્ત પારિતોષિકના અસ્વીકાર દર્શાવતા] સ્પષ્ટીકરણને કલમ-મંડળે તેમ જ આપે [શ્રી નરેન્દ્રસિંહ મહીડાએ] જે શુદ્ધબુદ્ધિએ એ લખાયેલું તે જ શુદ્ધબુદ્ધિએ સ્વીકાર્યું એ માટે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ અવસર પર હાજર રહેવાની ફરજ સમજી અર્ધઅપંગ છતાં તા. 29ની સવારે પહોંચવાની ઉમેદ સેવું છું.

[29 ડિસેમ્બર, 1946: મહીડા પારિતોષિક સમારંભ પ્રસંગના વ્યાખ્યાનમાંથી]

ગૌરવની પ્રાપ્તિ તો કોને નથી ગમતી? એ વિપ્સાથી પર હોય તેઓની બલિહારી છે. હું તો મારી કૃતિના એકાદા વાચકની પ્રસન્નતા સાંભળીને ય મનમાં મલકાતો હોઉં છું. આજનું આ ગૌરવદાન ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જકો, વિવેચકોના બનેલા મંડળ તરફથી સાંપડે છે ત્યારે સહજ છે કે મને સો ગણી ધન્યતાની લાગણી ભીંજવી નાખે.

રખે કોઈ એવું તારવતા કે કલમ-મંડળ કનેથી માન કઢાવી લેવું એ રમતવાત હશે. તેઓ થોડેથી ઝટઝટ રીઝી જાય તેવા નથી, તેમની દુરારાધ્યતાને હું જાણું છું. ગુણવત્તાની ચકાસણી તેઓ આકરી કરે છે. મારી કૃતિનું એવું કડક મૂલ્યાંકન એ મારા સંતોષની વાત બની છે. ગુજરાત પાસે આપણે એ જ માગીએ કે અલ્પથી ન મલકાઈ જાય, કોઈ લેખકને કે કૃતિને ઉચ્ચ ધોરણના જંતરડામાંથી ખેંચ્યા વગર સસ્તા અહોભાવે વધાવી ન લ્યે. ગુજરાત પોતાનાં ચંદ્રકો-પારિતોષિકોના મોભાને જરાકે હેઠો પડવા ન આપે. એની પ્રાપ્તિ રેઢી, રસ્તામાં નથી પડી એવું સજજડ ભાન લેખકોમાં ઠસાવવું પડે; તો જ ઉત્તમ કૃતિઓ જન્મ પામશે, અને તો જ સત્ત્વશાળી સાહિત્યકારોનો ઉદ્ભવ થશે.

અભિનંદનને પાત્ર બાબત એ છે કે આ પારિતોષિકનું લક્ષ્ય એક વ્યક્તિ નહીં પણ વર્ષની ઉત્તમ કૃતિ હોય છે. વર્ષની ઉત્તમ કૃતિ લેખે તમે પુરસ્કારેલ 'માણસાઈના દીવા' સંબંધે થોડું આત્મકથન કરું તો ક્ષમ્ય ગણજો.

એકરાર કરું છું કે વાઙ્મયના ગણનાપાત્ર ગ્રંથોનું મારું વાચન વિશાળ નથી. પરંતુ મારા સૌભાગ્યે મને માનવ-જીવનનો મહાગ્રંથ વાંચવા મળ્યો, અને એણે મને લખતો કર્યો. સંસારનાં અનુભવ-પાનાં ઊઘડતાં ચાલ્યાં, એણે મને પાત્રો આપ્યાં, વસ્તુસામગ્રી પૂરી પાડી. માનવજીભે મારા કાન મંડાયા, અને એ કથનનું પાન કરવાનો મને નાદ લાગ્યો. મારી ધરતી સૌરાષ્ટ્રની માનવકંઠમાં સંઘરાયેલી વાતો સાંભળવા મળી, ને એણે જન્માવેલી સંવેદનાએ મને વાણી પૂરી પાડી. જનતા મારી જનેતા બની.

ગુજરાત સમસ્તને આ લખાણો ગમ્યાં, તે સાથે એક એવો પણ અવાજ ઊઠ્યો કે શું એકલી સૌરાષ્ટ્રભૂમિમાં જ આ શૌર્ય-સતીત્વ અને પ્રેમનો ઇતિહાસ પડ્યો છે? ગુજરાતની માટી શું વાંઝણી છે?

ધરતીનો કોઈ કટકો માનવસુલભ અને માનવસહજ સંસ્કારલીલાથી વંચિત હોઈ શકે નહીં એવું હું માનનારો છું. તો પછી હું ગુજરાતના એ લોક-ઇતિહાસને કેમ શોધતો નથી, એવો એક પ્રશ્ન ઊઠ્યો હતો. એમાં ગર્ભિત એવી એક ટકોર હતી કે હું પ્રાંતીયતા-ગ્રંથિથી પીડાઉં છું. હકીકતે, આ બધાં વર્ષો મેં મારો પુકાર ચાલુ જ રાખ્યો હતો, કે ગુજરાતના કોઈ ધરતી-બાળો ઊઠે, તમારો દરિયાકાંઠો અને તમારી કંદરાઓ, કોતરો, પહાડ-કરાડો તેમ જ સપાટ મેદાનોને તપાસો; એનાં સંતાનો આ રબારી, પાટણવાડિયા, ઠાકરડા, ખારવા, ઇત્યાદિની માણસાઈને ધીરતાથી ઉકેલો. એમાં સાહિત્યધનનો અખૂટ સંચય પડેલો હશે, કારણકે બહુરંગી ઇતિહાસ આમાં છુપાયો છે.

મોટી બલિહારી તો છે રવિશંકર મહારાજ સમા લોકપ્રેમી સંતપુરુષની, કે જેમણે આ ચોર-ડાકુમાં ખપેલાં, માનવસભ્યતાના સીમાડાની બહાર ફેંકાઈ ગયેલાં માનવકુળોમાં પોતાની આત્મબાંધવતાનો અનુભવ કર્યો, અને એ અનુભવમાંથી જાગેલી મમત્વભાવ ભરેલી ભાષામાં મારા જેવાને માનવતાનું દર્શન કરાવ્યું. એ દર્શન એવું તો સચોટ હતું કે, પોતે મને કહેતા હતા એ ઘડીએ જ, હું મહીપ્રદેશને - નજરે દીઠા વગર પણ - કલ્પનામાં સાકાર કરી શકતો હતો. એટલે જ, મહારાજે જ્યારે એ માટી અને માનવો પ્રત્યક્ષ બતાવ્યાં ત્યારે મને એ જૂનાં પરિચિતો જેવાં જણાયાં હતાં. આ દર્શન મેં કર્યું અને આત્મસંવેદન દ્વારા શબ્દસ્થ કર્યું તે કૃપા મહારાજની છે. મહારાજ તો એક નવોઢા નારી જેવા શરમાળ છે. પોતાની નહીં પણ જેને એ પ્રાણભર ચાહે છે તે લોકોની અંતર્હિત માણસાઈની વાતો કરવાના એમને અંતરના ઊભરા આવતા હોય છે. એમને વચન આપ્યા મુજબ 'માણસાઈના દીવા'માં મારો પ્રયત્ન મહારાજની વ્યક્તિસ્તુતિ ગાવાનો નહીં પણ એ મહીકાંઠાવાસી જનતાની માણસાઈને ઉકેલવાનો રહે છે.

પુસ્તકોમાં નિરૂપાતું માનવ-દર્શન આપણને ગમે છે, જ્યારે એ જ નિરૂપિત માનવી વ્યવહારમાં આપણી સમક્ષ મુકાય છે ત્યારે એને ઊતરતી અને અસભ્ય, ગમાર અને ત્યાજ્ય દુનિયાનો આપણે ગણીએ છીએ.

માણસાઈના દીવા'નું અહીં થઈ રહેલું સન્માન આપણને એ કૃતિના રસાનંદમાંથી એમાં રજૂ થયેલ જનતા પ્રત્યેના સ્નેહ તરફ લઈ જાઓ, એવી ભાવના સાથે વિરમું છું.

* * *

[14 સપ્ટેમ્બર, 1946 : પુત્રી ઇન્દુ પરના પત્રમાંથી] : તારું વેવિશાળ ઘણા લાંબા સમયની મિત્રતા પછી થયું છે. લગ્ન પહેલાંનો ગાળો ઘણો લાંબો, તારે આ

ગાળામાં રહેવાનું ભાવનગર, અને [અનિલ સાથેની] નિકટતા ઘણી. બીજા લગ્નસંબંધોમાં નવીનતાનું જે આકર્ષણ મોટો ભાગ ભજવે છે તે તમારા સંબંધમાં લગ્નટાણે ગેરહાજર હશે. લગ્ન પૂર્વેનું દૂરપણું જે રસ પૂર્યા કરતું હોય તેનો પણ તમને લાભ નથી. અતિપરિચયથી આપોઆપ કેટલીક મધુરતા ઓછી થાય છે અને તેની સામે સમતુલા સાચવવા માટે સંબંધમાં જોડાનારે પોતાની અંદર બીજાં રસતત્ત્વો પેદા કરવાનાં હોય છે. એટલે તારી સ્થિતિ બીજાંઓથી જુદા પ્રકારની કલ્પું છું.

સાચું છે કે શબ્દ દ્વારા નહીં પણ સંજોગો વચ્ચે મુકાઈ જવાથી આ બધું વધુ સ્પષ્ટતાપૂર્વક શીખી શકાય છે. કોઈ પણ નવી પ્રયોગભૂમિમાં તને ઝીંકી દેતાં હું અચકાઉં નહીં, પણ હવે તારા પર પ્રયોગો-અખતરાઓ થવા દેવાનો કાળ રહ્યો નથી. તારી એક સ્થિતિ નિશ્ચિત થઈ ચૂકી છે. એ સ્થિતિને માટે તું જે જે માર્ગો સજજ થઈ શકે તે તે માર્ગ તારે જ તારા ભાવીના સંગાથી જોડે ચર્ચા કરી ગ્રહણ કરવો.

હું તને ગૃહસંસ્કારો આપી શક્યો નથી. અતિ અતિ વહેલી ને અકાળે તું એકલી બની ગઈ. તારી ખામીઓ પર ખીજ કાઢવા ઉપરાંત રચનાત્મક કોઈ રસ્તે તને લઈ જવાનો મારા જીવનમાં અવકાશ પણ રહ્યો નહીં. એક ચોપડી લખવામાં જેટલાં ખંત, ઉદ્યમ, કલ્પના, તકેદારી ને કોમળતા વાપરવાં પડે છે તેટલાં તારા જેવી એક જીવતી માનવકથારૂપ પુત્રીને ઘડવા પાછળ મારાથી યોજી શકાયાં નથી. પણ આનો હું કંઈ વિલાપ કરતો નથી. આવી બધી વિષમતાની કઠોર માટીને ભેદીને જે છોડ બહાર નીકળે છે તે વધુ પુષ્ટ બને છે. તારાં પણ એ જ પુષ્ટિ ને કૌવત હું કલ્પું છું. આપણી કક્ષાના સમાજમાંથી મોટે ભાગે આવી સ્વયંનિર્માણ કરનારી ઓલાદ જ ચમકી ઊઠી છે.

[31 ડિસેમ્બર, 1946 : પુત્રી ઇન્દુ પરના પત્રમાંથી] ૦૦૦ તારો પ્રેમથી ભરેલો કાગળ મળ્યો છે, મને શરીર સુધારવાની શિખામણ દેવાનો તારો પૂરો અધિકાર છે. હું પણ તમારા સૌના સ્નેહનો ઉપભોગ કરતો લાંબું આયુષ્ય ભોગવવા ઉત્સુક છું. આ વખતે તો દરદને કાઢવું જ છે.

[1947]

[16 જાન્યુઆરી, 1947] મારા પિત્રાઈ ભાઈ ડૉ. વ્રજલાલ મેઘાણીનું મુંબઈના હુલ્લડમાં ખૂન થતાં તેમને ખરખરે હું શનિવારે [આવતી કાલે] પહોંચીશ. સીધો ઘાટકોપર સ્વ. વજુભાઈને ઘેર જઈશ.

સાંભળવા માગીએ તો સ્નેહીઓનાં મૃત્યુ આપણા પોતાના મૃત્યુના પુરોગામી ભણકાર જ છે.

[25 જાન્યુઆરી, 1947ના પત્ની ચિત્રાદેવી પરના પત્રમાંથી]

હું મુંબઈથી એરોપ્લેઈનની પ્રથમ મુસાફરીનો અનુભવ લેવા બુધવારે દિલ્હી ગયો. ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી, બંધારણસભાનાં દર્શન કરી, આજે સવારે એરોપ્લેઈનમાં [અમદાવાદ] પહોંચ્યો છું.

એરોપ્લેઈનની મુસાફરીમાં તમે સૌ ખૂબ યાદ આવ્યા છો. મેં તો આ નવીન અને રોમાંચક સૃષ્ટિ જોઈ પણ તમને ક્યારે બતાવી શકીશ? જન્મ ધરીને એકાવન વર્ષે પહેલી જ વાર પૃથ્વીમાતાનું વિરાટ દર્શન કરી હું પાવન થયો.

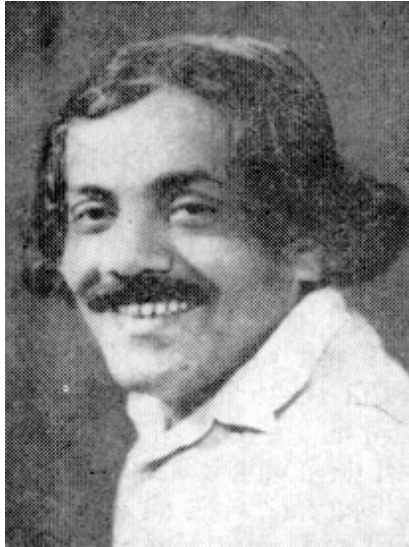
વહાલી! ખુશીમાં રહેજે.

[10 ફેબ્રુઆરી, 1947] ડૉ. વ્રજલાલ મેઘાણીનું ખૂન હજી તાજું જ છે. કોઈ શુભ પ્રસંગે નીકળવા દિલ થતું નથી.

[8 માર્ચ, 1947 : બોટાદના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના સંઘ સમક્ષ પ્રવચન] આજે તમારે સંઘ રચવા પડે છે આ વાત લાખો માણસોના દિમાગમાં નથી ઊતરી. ફરજ તો એમની છે. ઢેર દોવું હોય તો પણ તેના મોં પાસે ખાણ મૂકવું પડે છે. તો પછી, શિક્ષકના ભેજામાંથી અમારાં બાળકો માટે દૂધ દોવું હોય તો ખાણ કેમ નહીં? દુઃખની વાત એ છે કે એ કોઈ બોલતું નથી.

જેઓ આદર્શની વાતો કરે છે તે બધાને વિનંતી કરું છું કે તમે એ વાત છોડી દો. આ દુનિયા આદર્શ નથી. કાળા બજારિયા અને ગળાં કાપનારાઓને ખુરસીઓ પર બેસાડો છો, તો આ બિચારાને આદર્શનાં મેણાં-ટોણાં કોઈ મારશો નહિ!

* * *

[9 માર્ચ, 1947 : મહેન્દ્ર મેઘાણી : “વહેલી સવારે ગાયના નીરણ માટે ઊઠ્યા. હૃદય પર દબાણ અનુભવ્યું. સૂતા. આખો દિવસ બેચેની રહી. વહેલી રાતે દેહ છોડ્યો.

“ ‘સોરઠી સંતવાણી’ના તૈયાર થઈ ગયેલા પુસ્તકના પ્રવેશકનાં પૂરૂ બીજે દિવસે આવ્યાં. દુહાઓની પુસ્તિકા ‘સોરઠિયા દુહા’ અને નવલકથા ‘કાળચક્ર’ અધૂરાં રહ્યાં. ‘કાળચક્ર’માં આઝાદ હિંદ ફોજના અને 1942ની લોકક્રાંતિના પ્રસંગો વણી લેવાની, અને કદાચ નવલકથાઓની એક હારમાળા ઊભી કરવાની એમની ઇચ્છા હતી.

“જીવનભર એક જાતનો અજંપો અનુભવનાર એમના પ્રાણ ભજનવાણીમાં એકાકાર થઈ રહ્યા હતા, અને વર્ષો પૂર્વેની ટાંચણપોથીઓમાં પડેલી અપાર ભજનસામગ્રીમાંથી બીજા ત્રણ-ચાર સંગ્રહો તૈયાર કરવાની એમની ઉમેદ હતી. પરંતુ ભજનો વચ્ચે એમના પ્રાણ જે વિરામ અનુભવી રહ્યા હતા તેવો જ અનંત વિશ્રામ એમના દેહે પણ મેળવી લીધો. સંતોની અમર જમાત સમક્ષ તેઓ જઈ ઊભા.”]

જીવન-ઝરમર

- 1896 જન્મ : 28 ઓગસ્ટ; ચોટીલા (સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો).
- 1912 અમરેલીમાં શાળાશિક્ષણ પૂરું કર્યું. સ્વદેશી ચળવળ, આર્યસમાજ અને શિયોસોફીનાં સંસ્કારબીજ વધ્યાં.
- 1917 1913માં જૂનાગઢમાં આરંભેલું કોલેજશિક્ષણ ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં પૂરું કરી બી.એ. થયા. ત્યાં જ સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક થયા.
- 1918 કૌટુંબિક કારણે કલકત્તા જવાનું થયું, શિક્ષકગીરી અને એમ.એ.નો અભ્યાસ રહ્યાં. એલ્યુમિનિયમના કારખાનામાં નોકરી લીધી. બંગાળી સાહિત્યનાં પરિચય-પરિશીલન આરંભ્યાં. પહેલવહેલું ગીત 'દીવડો ઝાંખો બળે' રચ્યું.
- 1921 વતનનો 'દુર્નિવાર સાદ' સાંભળી કલકત્તા છોડી કાઠિયાવાડ પાછા ફર્યાં.
- 1922 રાણપુરથી પ્રગટ થતા શ્રી અમૃતલાલ શેઠના નવા અઠવાડિક 'સૌરાષ્ટ્ર'માં બે-ત્રણ લેખો મોકલ્યા, તંત્રી-મંડળમાં સ્થાન પામ્યા અને પત્રકારત્વની કામગીરીનો આરંભ કર્યો. ટાગોરના 'કોથા ઓ કાહિની'નાં બંગાળી કથાગીતો પરથી આલેખેલા સ્વાર્પણના ભાવના-પ્રસંગોનો નાનો સંગ્રહ 'કુરબાનીની કથાઓ' આપી લેખન-કારકિર્દીનું મંગલાચરણ કર્યું. લોકસાહિત્યની પ્રથમ પ્રસાદીરૂપે 'ડોશીમાની વાતો' પુસ્તક બહાર પડ્યું.
- 1923 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'નો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો અને લેખક તરીકે જાણીતા થયા. લોકસાહિત્યનાં સંશોધન-સંપાદન જીવન-ઉપાસના બન્યાં. 1927 સુધીમાં 'રસધાર'ના પાંચ ભાગ પૂરા થયા.
- 1928-29 બાલ, કિશોર અને નારી ભાવોને ઝીલતાં, પોતે 'પ્રિયતર' ગણેલાં ગીતોના સંગ્રહો 'વેણીનાં ફૂલ' અને 'કિલ્લોલ' આપ્યા.
- 1929 લોકસાહિત્યના સંશોધનકાર્ય માટે સર્વપ્રથમ 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' એનાયત થયો. જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના ઉપક્રમે મુંબઈમાં લોકસાહિત્ય વિશે છ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

- 1930 સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ નિમિત્તે રચેલાં શૌર્યગીતોનો સંગ્રહ 'સિંધુડો' બહાર પડ્યો અને સરકારે જપ્ત કર્યો. તેની સેંકડો હસ્તલિખિત કાનૂન-ભંગ નકલો લોકોમાં પહોંચી વળી. રાજદ્રોહના આરોપસર બે વરસના કારાવાસની સજા થઈ. અદાલતમાં 'છેલ્લી પ્રાર્થના' ગીત ગાયું ત્યારે ન્યાયાધીશ સહિત સેંકડોની આંખો ભીની થઈ. સાબરમતી જેલમાં પ્રસિદ્ધ ગીત 'કોઈનો લાડકવાયો' રચાયું, બીજી જેલોમાં અને છૂટનારાઓ મારફત બહારની પ્રજામાં જોતજોતામાં પ્રસર્યું અને લોકજીભે વસી ગયું. ગાંધી-અવિન કરારને પરિણામે માર્ચ 1931માં જેલમાંથી છૂટ્યા.
- 1931 ગોળમેજી પરિષદમાં લંડન જઈ રહેલા ગાંધીજીને સંબોધતું 'છેલ્લો કટોરો' કાવ્ય લખ્યું એ જોઈને ગાંધીજીએ કહ્યું કે "મારી સ્થિતિનું આમાં જે વર્ણન થયું છે એ તદ્દન સાચું છે." હવે પછી 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે ઓળખાયા.
- 1934 મુંબઈમાં શરૂ થયેલા નવા દૈનિક 'જન્મભૂમિ'ના સંપાદક-મંડળમાં જોડાયા. ટાગોર સાથેના મિલન દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યની પ્રસાદી સાંભળી કવિવરે શાંતિનિકેતન આવવા આમંત્રણ આપ્યું.
- 1936 'જન્મભૂમિ' છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં 'ફૂલછાબ' અઠવાડિકના તંત્રીપદે આવ્યા. પત્રકારત્વમાં નવી ભાત પાડી.
- 1941 શાંતિનિકેતનમાં લોકસાહિત્ય વિશેનાં એમનાં વ્યાખ્યાનોએ દેશવિદેશના વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપકોને મુગ્ધ કર્યા.
- 1942 સૂરતમાં 'લોકસાહિત્ય: પગદંડીનો પંથ' એ જાણીતું વ્યાખ્યાન આપ્યું. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.
- 1943 મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં લોકસાહિત્ય વિશેનાં પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વ્યાખ્યાનખંડ નાનો પડ્યો, બહાર બગીચામાં શ્રોતાઓની ભીડ બેકાબુ બની.
- 1945 'ફૂલછાબના તંત્રીપદેથી મુક્ત થઈ 23 વરસના પત્રકારજીવનમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. ટાગોરનાં કાવ્યોની અનુકૃતિઓનો સંગ્રહ 'રવીન્દ્ર-વીણા' પ્રગટ થયો. ગુજરાતમાં પરિભ્રમણો આદર્યાં. રવિશંકર મહારાજના જીવન-અનુભવોનું પુસ્તક 'માણસાઈના દીવા' લખ્યું.
- 1946 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સોળમા અધિવેશનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ. 'માણસાઈના દીવા'ને વરસની ઉત્તમ કૃતિ તરીકે 'મહીડા પારિતોષિક'નું ગૌરવદાન મળ્યું.

1947 ભજન-સાહિત્યના સંશોધનનું પુસ્તક 'સોરઠી સંતવાણી' પૂરું કર્યું. 'કાળચક્ર' નવલકથા લખાતી હતી એને અધૂરી મુકીને 9મી માર્ચે હૃદયરોગના હુમલાથી દેહ છોડ્યો.

મેઘાણી સાહિત્ય પ્રકાશન તવારીખ

વર્ષ	પુસ્તક
1922	કુરબાનીની કથાઓ
1923	ડોશીમાની વાતો (હવે લુપ્ત)
	એશિયાનું કલંક
	રાણો પ્રતાપ
	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર - 1
	મરણિયું આયર્લેન્ડ
1924	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર - 2
	રાજારાણી
1925	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર - 3
	રઢિયાળી રાત - 1
	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર - 4
1926	રઢિયાળી રાત - 2
	હંગેરીનો તારણહાર
1927	સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ
	રઢિયાળી રાત - 3
	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર - 5
	એની બેસન્ટ
	શાહજહાં
	સોરઠી બહારવટિયા - 1
	કંકાવટી - 1
	દાદાજીની વાતો
1928	ચૂંદડી - 1

	વેણીનાં ફૂલ
	સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં
	હાલરડાં
	સોરઠી બહારવટિયા - 2
	સોરઠી સંતો
	કંકાવટી - 2
1929	નરવીર લાલાજી
	ચૂંદડી - 2
	ઋતુગીતો
	સોરઠી બહારવટિયા - 3
1930	કિલ્લોલ
	મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
	સિંધુડો
1931	ચિતાના અંગારા - 1
	સોરઠી ગીતકથાઓ
	કોઈનો લાડકવાયો અને બીજાં ગીતો
	સળગતું આયર્લેન્ડ
	ઓળીપો અને બીજી પ્રેમકથાઓ
1932	આપણા ઉંબરમાં
	વર્તમાનયુગના બહારવટિયા
	સત્યની શોધમાં
	ચિતાના અંગારા - 2
1933	સોરઠને તીરે તીરે
	પીડિતોનાં ગીતો
1934	વંઠેલાં અને બીજી નાટિકાઓ

	પ્રતિમાઓ
	જેલઓફિસની બારી
1935	પલકારા
	ધૂપછાયા
	વેરાનમાં
	યુગવંદના
1936	નિરંજન
1937	સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી
	વસુંધરાનાં વહાલાં-દવલાં
1938	પુરાતન જ્યોત
	સમરાંગણ
	અપરાધી
1939	વેવિશાળ
	રા'ગંગાજળિયો
	બીડેલાં દ્વાર
	ઠક્કરબાપા
	લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ - 1
1940	ગુજરાતનો જય - 1
	તુલસી-ક્યારો
	એકતારો
1942	મેઘાણીની નવલિકાઓ - 1-2
	લોકસાહિત્ય - પગદંડીનો પંથ (સૂરત વ્યાખ્યાન - 1941)
	રઢિયાળી રાત - 4
	ગુજરાતનો જય - 2
	બે દેશદીપક ('સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ', 'નરવીર લાલાજી', સંયુક્ત આવૃત્તિ)

	મરેલાંનાં રુધિર
	અકબરની યાદમાં
	આપણું ઘર પૃથ્વી
	પાંચ વરસનાં પંખીડાં
1943	બાપુનાં પારણાં
	પ્રભુ પધાર્યા
	ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય (ગુજરાત વર્ના. સોસાયટી વ્યાખ્યાનો)
	આપણા ઘરની વધુ વાતો
	ધ્વજમિલાપ
	સાંભેલાં
	ભારતનો મહાવીર પાડોશી
1944	દયાનંદ સરસ્વતી
	લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ - 2
	રવીન્દ્ર-વીણા
	પરિભ્રમણ - 1
	સાંભેલાના સૂર
1945	રંગ છે, બારોટ!
	માણસાઈના દીવા
1946	પરકમ્મા
	લોકસાહિત્યનું સમાલોચન (ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો)
	ચપટી ધૂળ
	દરિયાપારના બહારવટિયા ('વર્તમાનયુગના બહારવટિયા', નવી આવૃત્તિ)
1947	વસંત-રજબ સ્મારકગ્રંથ (સંપાદન)
	સોરઠી સંતવાણી
	છેલ્લું પ્રયાણ

	કાળચક્ર (અધૂરું)
	સોરઠિયા દુહા
	પરિભ્રમણ - 2-3 (સંપાદન: મહેન્દ્ર મેઘાણી)

ચૂંટેલાં મેઘાણી-સાહિત્ય સંપાદનો

વર્ષ	પુસ્તક	સંપાદક
1948	લી. સ્નેહાધીન ઝવેરચંદ (પત્રો)	મહેન્દ્ર મેઘાણી
1952	મેઘાણી સ્મૃતિગ્રંથ	ઉમાશંકર જોશી
1971	મેઘાણી ગ્રંથ - 1-2 (મેઘાણી સ્મૃતિગ્રંથ'ની નવી આવૃત્તિ)	ઉમાશંકર જોશી
1972	આત્મનિરીક્ષણ	મહેન્દ્ર મેઘાણી
1980	સિંધુડો	
1996	કાવ્યવિશેષ	સુરેશ દલાલ
1998	અંતર-છબિ [ઝવેરચંદ મેઘાણીનું સંકલિત આત્મવૃત્તાંત]	હિમાંશી શેલત વિનોદ મેઘાણી
2003	લિ. હું આવું છું [ઝવેરચંદ મેઘાણીનું પત્રજીવન], ખંડ 1-2	વિનોદ મેઘાણી હિમાંશી શેલત
2009	પરિભ્રમણ - નવસંસ્કરણ, ખંડ 1-2	જયંત મેઘાણી અશોક મેઘાણી

સમગ્ર મેઘાણી સાહિત્ય શ્રેણી

સંકલન : જયંત મેઘાણી

ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં કુલ 85 પ્રકાશિત પુસ્તકો તેમજ
કેટલીક અગ્રંથસ્થ સામગ્રીની પ્રકાશન યોજના

ગ્રંથ	શીર્ષક	પ્રકાશન વર્ષ
1	સોના-નાવડી : સમગ્ર કવિતા	2012
2	મેઘાણીની નવલકથાઓ - 4 ખંડો	
3	મેઘાણીની સમગ્ર નવલિકા - 2 ખંડો	2014
4	મેઘાણીનાં નાટકો	2011
5	પરિભ્રમણ : નવસંસ્કરણ - 2 ખંડો	2009
6	ચરિત્ર-લેખન	
7	ઇતિહાસ-લેખન	
8	ચોરાનો પોકાર : લેખો, પત્રકારનું લેખન, કટાક્ષલેખન	
9	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર [સંકલિત આવૃત્તિ]	2014
10	બહારવટિયા-કથાઓ	2014
11	લોકકથા સંચય	2014
12	રઠિયાળી રાત [સંકલિત આવૃત્તિ]	2010
13	લોકગીત સંચય	2014
14	લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ [સંકલિત આવૃત્તિ]	2011
15	લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય : વ્યાખ્યાનો અને લેખો	2011
16	લોકસાહિત્યનાં શોધન-ભ્રમણ	2015
17	સોરઠી સંતો અને સંતવાણી	2010
18	અંગ્રેજી લેખન	

19	મેઘાણી-સંદર્ભ : જીવનક્રમ, છબિ-સંગ્રહ, મેઘાણી-ગ્રંથસૂચિ, મેઘાણી-લેખસૂચિ, મેઘાણી વિષયક સાહિત્યસૂચિ, રચનાક્રમ-આલેખ, સમગ્ર મેઘાણી-સાહિત્યની પાત્રસૂચિ અને સ્થળસૂચિ, મેઘાણીના જીવન અને સાહિત્ય વિષયક નકશા.	
----	---	--

નોંધ: પ્રકાશન વર્ષ વગરના ગ્રંથો પર કામ ચાલુ છે.